

RECENZE

Grzegorz MOTYKA,

Volyn 1943. Genocidní čistka – fakta, analogie, historická politika,

Praha, Academia 2018, 230 s.,

ISBN 978-80-200-2857-0.

Již v části poválečné prokomunistické publicistiky, zveličující v souladu s prosovětským vektorem československé politiky hrozbu ukrajinského nacionalismu, jenž zasahoval svými aktivitami na území ČSR, se přinejmenším v jednom případě vyskytl nemotorný slovní tvar „Volyňsko“. Každý poukaz na etnické násilnosti spjaté s minulostí Ukrajinské povstalecké armády (UPA), jež v regionu vystupovala jako vyzyvatel expandujícího stalinismu, byl ale jen vzácnou odbočkou od obligátního spílání „banderovců“ za jejich domnělou kolaboraci s nacisty a zavilé nepřátelství k sovětské moci. Polsko-ukrajinské soupeření bylo po roce 1945 v podobných rozkladech bráno na vědomí jen mlhavě a bez pohnutí, dominující ideologie oné doby naopak antikomunistická podzemí obou národů, Poláků a Ukrajinců, směšovala a stavěla na společný pranýř.

Od těch dob se české a všeobecně středoevropské povědomí o Volyni posunulo k nepoznání a tento původně geografický pojem se stal kódem označujícím osudnou kulminaci ukrajinské nenávisti k polské identitě, v němž UPA sehrála hlavní roli. „Volyn“ jako pojem nabyla na aktuálnosti po bouřlivých ukrajinských událostech roku 2014. „Řádění banderovců“ ožilo v podání sociálních sítí, posloužilo dobře antiukrajinské obsesi ruských propagandistů ve vysoké geopolitické hře Moskvy, ale právě tak bylo aktualizováno novým národovectvím, charakterizujícím Polsko Jarosława Kaczyńskiego.

Každá z knih uznávaného polského historika Grzegorze Motyky jako předního specialisty na problematiku ukrajinského nacionalismu nesla v jisté míře pečeti atmosféry, v níž se polská postkomunistická společnost vyrovnávala s traumatickými historickými milníky, jejichž současné interpretace určují vztahy Polska k souse-

dům. Motyka dlouhá léta platil u polské nacionalistické pravice, pokud jde o obranu „národní cti“, za pramálo spolehlivého autora. Byl to přece on, kdo v rovině polsko-ukrajinského historického porozumění ovlivňoval společenské nálady, nikoli naopak. Jeho zatím poslední, zde recenzovaná kniha, jež se jako zatím jediná dočkala českého překladu, je explicitním shrnutím autorových pohledů na kapitoly společné historie, jejíž devastační potenciál se projevil v nejvyšší úrovni vztahů mezi Varšavou a Kyjevem. To již v době, kdy se Polsko z dlouholetého „advokáta“ Ukrajiny proměnilo v jejího „žalobce“ – jak zní jedno výstižné publicistické podobenství o nedávné proměně vzájemných vztahů.

Motyka do zjištěné atmosféry promluvil hlasem vědecké střídmosti, avšak vášně nekonejší, ale ani srdnatě neprovokuje. Ač nechci tvrdit, že by jeho práce byla konjunkturní (ve všem podstatném ji nakonec předznamenala již jeho monografie *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła“. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947* z roku 2011), její vyznění je v jednom podstatném bodu ve shodě se základním tvrzením současné polské konzervativní vlny, jež bojovníky UPA, glorifikované na pomádkanovské Ukrajině zákonodárnými akty, označuje za pachatele genocidy na polském etniku. Svou fundovaností se Motykova *Wołyń 1943* vymyká ze záplavy čtiva zaujímajícího vůči ukrajinskému nacionalistickému odboji vyhocená stanoviska a šitého na míru veřejnému vkusu za vlády strany Právo a spravedlnost. Přesto v Motykových závěrech mohou iniciátoři „antibanderovské“ rezoluce přijaté Sejmem v roce 2016 najít podpůrnou expertizu, která utvrzuje Poláky v tom, že kromě Stalina a Hitlera jim ve 20. století úděl obětí genocidy přichystali i ukrajinští nacionalisté (o „etnické čistce se znaky genocidy“ hovořila sejmová rezoluce v éře Občanské platformy už v roce 2013). Účinek jeho knihy bude nemalý i u nás, neboť co do poznání této drastické podkapitoly druhé světové války je částí české společnosti dlouhodobě bližší hledisko polských nacionalistů s jejich polonocentrickou martyrologií a přejatým jazykem holokaustu, který tragédii volyňských a haličských Poláků opatřil označením „Zagłada“ a razí i příbuznou terminologii („Spravedliví Kresťáci“), jež k českému čtenáři promlouvá i z překladu knihy Witolda Szablowského *Spravedliví zrádci. Sousédé z Wołyń* (česky vyšla v roce 2018).

Motyka v jedné z úvodních částí knihy *Když slyšíte slovo Wołyń* srozumitelně shrnuje základní póly debaty točící se kolem volyňských masakrů. Vlivný hlas na polské straně nachází příčinu abnormální krutosti, jíž se vraždění vyznačovalo, v samotném „kulturním kódu“ (tolik Motykova rekapitulace) Ukrajinců. V průvodních jevech antipolské akce UPA se podle nich pouze probudil dávný duch novověkých kozáckých a hajdamáckých vzpour s jejich živočišnou krutostí. Ideologie

Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN) tak byla jen lektvarem z těchto etnokulturních přísad, vyjádřením ukrajinského národního naturelu (viz s. 15).

Ukrajinský pohled se oproti tomu v obraně uchyluje k obracení znamének: volyňské události vysvětluje jako násilnou reakci dlouhodobě utlačovaného ukrajinského rolnictva, majícího v živé paměti křivdy meziválečného polského panství (s. 18). Vraždění polského elementu je v této apologii, charakterizující převládající ukrajinskou optiku na bolestnou kapitolu, podáno jako bezmála fyzikální reakce na předešlé podněty. Odpovědnost je přenesena z úzce „partajní“ (OUN a UPA) platformy na sociální celek (rolnictvo) v celém jeho rozsahu – ba podle protagonistů tohoto narativu to byla tato živelná vlna, za niž pouze UPA v zastoupení jednala. Slovo „tragédie“, k němuž se dnes ukrajinská národotvorná historiografie při popisu tohoto zločinu UPA běžně uchyluje (tragédie, jak známo, nejsou „páchaný“; prostě se „přihodí“), má podtrhovat tento ráz nevyhnutelnosti a implicitně umenšit ukrajinskou vinu – přesněji řečeno otázku viny v tomto rozsáhlém povzdechu rozmělnit, což nám mimoděk staví před oči analogicky pramálo důstojný český přístup k vyhnání německého obyvatelstva z poválečné ČSR. Avšak ukrajinský „alibismus“ měl v podání ukrajinských řeckokatolických duchovních i důstojnější zastoupení, vyjádřené známým „Odpouštíme a prosíme o odpuštění“. Také zde je patrný tolik kritizovaný motiv symetrie vin, jenž v některých případech na Ukrajině ústil i v přesvědčení o genocidě dvojí – vzájemné: UPA vraždila Poláky a Armia krajowa (AK) se měla podle tohoto pojetí dopouštět téhož na Ukrajincích.

Motyka má pravdu, když ironicky píše, že podle takto konstruovaného příběhu by spáchané činy měly vysvětlovat jejich polské oběti, nikoli ukrajinští pachatelé (s. 20), a strefuje se do černého tvrzení, že na pozadí obou protichůdných výkladů se rýsuje přesvědčení o dějinné nutnosti toho, co se stalo, jejímž nositelem je celá sociální skupina, rolnictvo, ať již vedená zakořeněným barbarstvím či touhou po spravedlnosti (což jsou dvě strany téže mince), nikoli plán realizovaný organizovanou politickou složkou, jíž byla UPA. Soudí, že tyto názory se upínají na způsob, jímž byla většina tehdejších vražd spáchána – za pomoci vidlí, kos a jiného zemědělského náčiní –, což vyvolává asociace s autentickým vesnickým povstáním. Ve skutečnosti – a to je nosná teze knihy – vidí za vším uvažující hybatele, kteří místní obyvatelstvo vmanipulovali do role pěšáků ve svém scénáři tak, aby byl genocidní záměr zastřen iluzí masového hnutí (s. 22). Kniha *Volyň 1943* má o viníkově a cestě ke zločinu jasno: byla jím avantgarda ukrajinského boje za nezávislost (OUN), v níž zločinný úmysl uzrával od předválečných let.

Motyka analyzuje průlomovou teoretickou práci, která se zrodila v prostředí ukrajinského integrálního nacionalismu, a má ji za manuál budoucí genocidy, jímž se aktiv UPA později nechal bezprostředně inspirovat. Byla jí *Ukrajinská vojenská doktrína* z pera Mychajla Kolodzinského, jenž během svého výcvikového pobytu v Mussoliniho Itálii skončil v internaci na Liparských ostrovech a časem na Sicílii. V těchto dobách (snad v roce 1937) zde Kolodzinský sepsal své věhlasné dílo. Kolodzinský se svými druhy sdílel místo svého nedobrovolného pobytu s chorvatskými ustašovci, které s italským fašistickým režimem pojilo pro změnu antijugoslávské zaujetí, a Motyka usuzuje, že prostřednictvím vzájemných diskusí mezi oběma skupinami pronikly názory ustašovců do vědomí členů OUN (s. 29, 139). Kolodzinského práce chtěla být kanonickým manuálem národně osvobozené revoluce, prostoupeným apokalyptickým jazykem, v němž byla přítomnost polského živilu na sporných územích ztotožněna s živou silou protivníka. Jinými slovy, s polskými civilisty mělo takto projektované povstání zacházet jako se zástupci polského státu – s domyslitelnými důsledky. Právě polským osídlením totiž Varšava zdůvodňovala na sklonku první světové války svůj nárok na ukrajinská území. Ukrajinské ozbrojené vystoupení coby „sopka, v níž shoří vše nepřátelské – mrtvé i živé“ (s. 31), mělo ukrajinské masy pohnout k vyvražďování nepřátelských etnik s Poláky v čele. Svým předpokladem, že Kolodzinského imaginaci obohatila právě analogická nenávisť ustašovců k Srbům, s níž se teoretik mohl během italské internace seznámit, a také domněnkou, že *Doktrína* byla nacionalisty hojně čtena a souhlasně přijímána, Motyka dokládá dlouhodobý rozmysl nacionalistů spáchat na Polácích genocidu.

Volyně 1943 je dílo bilanční a v porovnání s dosavadními monografiemi polského historika se spokojuje se stručným a shrnujícím jazykem. Motykův styl, vždy vědecky věcný a bez nadbytečných odboček, nyní nepoučenému českému čtenáři předává obraz složité problematiky vztahu dvou národů zhuštěný do konečných tezí. S nadsázkou bychom mohli říci, že úvod a trest zůstaly v Motykových předešlých dílech a nyní máme co do činění se závěrem, nadto formulovaným v jistém smyslu mnohem jednoznačněji a směrem k UPA neúprosněji, než jak bylo běžné u jeho předešlých knih. Například v liberálních kruzích tolik proklínaný Volodymyr Vjatrovyč má ve svém tvrzení, že Kolodzinského traktát netvořil v prostředí OUN žádný závazný kánon, také podporu předního znalce ideologie ukrajinského integrálního nacionalismu Oleksandra Zajceva. Je to paradoxní s ohledem na to, že právě Zajcev prosadil s ohledem na jevovou podobnost obou skupin termín „ustašismus“: učinil tak však s důrazem na původně nevládní status obou hnutí (jen OUN zůstal souběhem historických okolností souzen natrvalo).

Pokud například Kolodzinského recepturu porovnáme s dokumentem banderovské OUN z jara 1941, nesoucí název *Boj a činnost OUN v době války*, který se jí v blízkosti historické chvíle významově přibližoval nejvíce, uvidíme, že se od Kolodzinského paličských vizí odchyloval. Jestliže Kolodzinský proponoval zběsilé ničení veškerých stop koloniální nadvlády, i kdyby kvůli tomu Ukrajinci měli hladovět, jeho nástupci již dbali o to, aby se zamezilo drancování i jakékoli poškozování. Také apokalyptický moment v druhém bojovém manuálu nebyl zdaleka tak zdůrazněn.

Ač je Motykova úvaha o „chorvatském obohacení“ *Doktríny* logická a těžko vyvratitelná, ve fondu 1 kyjevského Archivu OUN, obsahujícím vedle jiné dokumentace vážící se k italskému pobytu skupiny ounovců i Kolodzinského osobní korespondenci, se mi navzdory několika přítomným zmínkám o ustašovcích potvrzení o tomto zdroji jeho závěrů dohledat nepodařilo (lépe si podle všeho nevedl ani Motyka). Nicméně polský historik jde dál. Aby podtrhl svůj postulát, že banderovská OUN rukama UPA realizovala za války na západní Ukrajině totéž, co stejnou dobou Chorvatsko pod vládou ustašovců, věnuje autor nemalou část díla genezi ustašovského hnutí a jeho válečným zločinům. Grzegorz Motyka zde opouští polsko-ukrajinské pole svého akademického zájmu a prokazuje obdivuhodný komparativní rozhled. Poukaz na analogii podstaty obou ultranacionalistických hnutí u něj však spočívá v rovině čistě jevové (obě se dopouštěla masového vraždění provázeného zvěrstvy), přičemž se již nepokouší postihnout ideologické odlišnosti obou fenoménů. Ustašovský kult smrti hraničící s nekrofilii a vypjatá katolická religiozita stávaly mezi Paveliće a Banderu (nemluvě o umírněném Jevhenu Konovalcovi) nepřehlédnutelnou bariéru. Ta sama o sobě ještě zřejmě nebyla žádným morálním valem, jenž by odděloval chorvatské zplozence pekel od ukrajinských nacionalistů a ty druhé uchránil pokušení vraždit. Avšak pokus vymezit genocidní záměry v řadách OUN konkrétním spisem nebo z nich učinit specifický plán profesionálních revolucionářů zplošťuje krajinu ukrajinského protipolského folklóru. Antipolonismus byl mezi Ukrajinci dominující náladou s mnoha projevy a především mnoha nositeli. Nejen fašizující nacionalisté, ale též ukrajinští sovětofilové snili o vyhlazení Poláků „do poslední nohy“ (tiskovina *Ukrajinskýj Revoljucioner* roku 1927); o fyzickém zúčtování s „polskými statkáři“ mluvili otevřeně volynští komunisté se sovětskou podporou v zádech (heslo „Pryč s lachy na ukrajinské půdě!“). Pokud došlo na nepřijemnosti, které měla „polským okupantům“ připravit ukrajinská nacionalistická revoluce, promlouvala pak publicistika OUN za nálady milionů pauperizovaných polských Ukrajinců. Byly to tedy nálady značné části jednoho společenství, které vstupovaly do populistické publicistiky radikálních nacionalistů, umocněné až mytizovaným

obrazem polského kolonisty, jenž byl na sporná teritoria vyslán upevňovat státní moc. Historik odráží argumentaci ukrajinské strany, prezentující masakry jako lidovou mstu, poukazem na paměti Jevhena Sverštuka, jenž popíral, že by ukrajinsko-polské nepřátelství dosahovalo před válkou takového stupně, jenž by ospravedlňoval genocidu. Avšak činí tak selektivně, když ze Sverštukova svědectví vynechává právě ty pasáže, kde někdejší ukrajinský disident a obránce lidských práv viní Poláky z kolaborace s německou okupační správou a pro „odvetné“ akce UPA jeví pochopení, jakkoli je neschvaluje. Sverštuk se nezdržel ani kritiky polské exilové reprezentace, která prý svou arogancí situaci zapříčinila.

Na zahořklost tamních slovanských menšin sázeli oba hlavní nepřátelé Polska – Třetí říše a Stalin. Proto také v kapitole stručně shrnující dění německo-sovětské likvidace Polska v září 1939 není Motykou utvářená spojnice mezi záměrem nacistů vyhladit polská „šlechtická sídla“ a Židy (jak údajně požadoval Joachim von Ribbentrop 12. září) a bezprostředně navazujícím ounovským násilím (s. 37) dostatečným vodítkem k pochopení volyňského zločinu. Navíc autor opomíjí i první sovětské lynče polských latifundistů, spáchané ve východních oblastech během zářijové kampaně. Přitom je zřejmé, že sadistické jevy, které to doprovázely, byly naturalistickou předzvěstí volyňských hrůz, tentokrát pod zástavou třídní nenávisti, která s tou nacionální vytvářela široce sdílenou emoční směs. Tento jev zasáhl i méně národně probuzená teritoria běloruská, tradičně náchylná k vábení sovětské propagandy. Motyka poskytuje polovičatý kontext možná i v případě, kdy píše, že inspiraci pro nelidské zacházení s Poláky, tak jak se předpokládala v programových dokumentech banderovské OUN v předvečer vyhlášení ukrajinské státnosti v červnu 1941, nacházeli banderovci v tom, jak postupovali nacisté v Generálním gouvernementu. Opět platí: jeho úvaha je logická a nelze ji v žádném případě striktně odmítnout. Je podmanivá, neboť souzvuk nacismu a ukrajinského nacionalismu zní přesvědčivě, mnohým i libě. Avšak pokud volyňský zločin UPA zařadíme do okruhu etnocid spáchaných režimy svázanými s Třetí říší, jak implicitně činí Motyka, zůžeme kontext o důležité momenty, v nichž stejnou roli jako záměr OUN hrála i sociální demagogie, na niž ukrajinské rolnické masy se svými tradičními instinkty (selské bouře se přehnalý Volyně, která byla ostatně od pozdních carských dob polem vyhraněného šovinismu, v roce 1917) dobře slyšely a jež padla k neštěstí Poláků na úrodnou půdu i v běloruských oblastech někdejšího Polska. Motyka se toho dotýká jen kuse, a to, když píše, že členy OUN ovlivnily také sovětské represe (s. 41). K tomu je třeba dodat, že těm byl areál působnosti ukrajinských nacionalistů vystaven bezprostředně. Teprve po příchodu nacistů po Hitlerově útoku na Sovětský

svaz došla v tomtéž regionu řada i na Židy, které pohltila genocida *par excellence*. Autor také míní, že snadnost, s níž se zde Hitler zbavil nenáviděného etnika, inspirovala ounovce k jejich odhodlání naložit s Poláky podobně (s. 41). Tento názor přebírá (korektněji řečeno je s ním ve shodě) od Timothyho Snydera – a opět, pokud chceme zůstat interpretačně poctiví, kauzalitu mezi oběma jevy nelze vyloučit; je nicméně ošidné činit z „Volyně“ paralelu s šoa. Jakmile Motyka dovozuje, že UPA při protipolské kampani přejala klamavé manévry nacistů, které vyplývaly ze zkušenosti s holokaustem (chlácholení budoucích obětí, rozdávání bonbonů dětem – s. 50–51), vkrádá se kacířská pochybnost, zda tu „duch doby“ neovlivnil i pero zkušeného experta. Troufám si tuto obavu vyslovit i přesto, že Snyderova i Motykova asociace s šoa má oporu i v dalších autoritách, jako je Myroslav Shkandrij.

Na základě těchto analogií a Motykovy odborné úvahy dospíváme nevyhnutelně k podobnému rozhraní, jaké bylo vlastní sporům o pozadí nacistického konečného řešení: Motyka je zde „intencionalistou“ v tom smyslu, že volyňskou řež interpretuje jako důsledek dlouhodobého programu OUN. „Funkcionalista“ by oponoval, že banderovská OUN a UPA jednaly pod tlakem okolností, které nepřály jiným scénářům „řešení“ polského problému a že se jejich jednání rozvinulo až dodatečně v reakci na ostatní průvodní jevy polsko-ukrajinského konfliktu.

Na základě takto dozajista zjednodušeného zobecnění lze konstatovat, že Grzegorz Motyka svou *Volyní 1943* prozrazuje jistý názorový vývoj právě od „funkcionalismu“ k „intencionalismu“. Ve své zřejmě nejproslulejší monografii *Ukraiňská partyzantka*, jež vyšla roku 2006, zohledňuje situační momenty, které tomuto zločinu předcházely, jmenovitě vývoj na frontách druhé světové války, jaký aktualizoval víru sdílenou mnohými (ukázala se naprosto scestná), že se Hitler a Stalin vzájemně vyčerpají a o hranicích budoucího Polska rozhodne verdikt vítězných západních Spojenců. Aby se neopakovala situace po první světové válce, kdy Ukrajinci v boji s Polskem podlehli, hodlali banderovci území, jež si nárokovali, „očistit“ od Poláků v zájmu posílení svých budoucích vyjednávacích pozic. Tyto kalkulace nepřímou naznačuje i historikova zmínka v recenzované knize o přípravách polské vlády na možnou válku s Ukrajinci, jakmile by se přesunula fronta a rozpadla se německá armáda (s. 91). Dále ji ale nerozvádí.

Na rozdíl od svých předešlých studií autor nyní pomíjí konferenci vojenských referentů banderovské OUN, jež se sešla koncem roku 1942 ve Lvově a naznačila směrnice, podle nichž se vůči Neukrajincům mělo postupovat. Dominovaly jim deportační záměry, jak co se týkalo Poláků, tak – s ohledem na veřejné mínění Západu – pokud šlo o Židy. Nelibost směřovala i proti Arménům, ale překvapivě nikoli vůči

etnickým Rusům ve východních částech Ukrajiny, natož vůči české menšině aj. O genocidě proto nemůže být řeč, byť masové násilí se zde bezpochyby chystalo (polský expert se této věci dotkl v předešlé knize *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła“*, kde závěrům konference připsal manipulativní účel – byly prý jen určeny očím Západu). Předem propracované genocidní schéma by však popírala dobře zdokumentovaná skutečnost, že banderovské podzemí podniklo několik pokusů dosáhnout se zástupci polské exilové vlády dohody o společné antihitlerovské a protistalinské platformě. Šlo pochopitelně o plané naděje a od londýnských Poláků nikdo nemohl žádat, aby se zřekli předválečných hranic. Ti pro změnu projevíli pramálo realismu, když desetitisíce soukmenovců na Volyni a v Haliči vystavili banderovskému teroru, aniž by zohlednili nemožnost prosadit ve Velké trojce své představy o hranicích proti Stalinově vůli. Tím jejich neochvějnost tváří v tvář Ukrajincům nedávala smysl. Navíc právě kvůli Moskvě si nemohli dovolit dávat v této otázce najevo dobrou vůli, zvlášť přihlédneme-li k polským přípravám fakticky antisovětsky zaměřené operace Bouře, v níž ukrajinskému terénu náleželo zásadní postavení.

Zmínka o podobných pokusech a okolnostech v monografii zcela chybí, ač tato skutečnost propůjčovala událostem jejich dynamiku a je z interpretačního (nikoli morálního!) hlediska podstatná. Zásadní je i opomenutí II. konference OUN-b, která zjara 1942 proklamovala nutnost narovnání s Poláky nebo přinejmenším získání jejich neutrality pro boj Ukrajinců se Sověty. Banderovci si dost možná uvědomovali, že se pokoušejí o kvadraturu kruhu a konflikt s Poláky se na základě jejich neústupnosti stává nevyhnutelným. S touto bezesporu legitimní domněnkou máme co do činění například v Motykově starší knize *Ukraińska partyzantka*. Jeho *Wołyń 1943* nás o ni však ochuzuje a tento moment obchází již naznačenou kauzální linkou mezi pokusem šoa a počátkem protipolského vystoupení UPA. Tomuto zjednodušení je poplatná i autorova interpretace dlouhodobého polsko-ukrajinského konfliktu, jenž probíhal na pozadí hrůzné etnické čistky a této tragédie předcházela. Kniha Volodymyra Vjatrovyče, v překladu nazvaná *Druhá polsko-ukrajinská válka*, si jistě o kritiku, jež se na ni snesla, v mnohém říkala, avšak odvozovat údajný cynismus ukrajinského historika ze samotného názvu jeho kontroverzní práce je scestné: tato válka skutečně bez přestání zuřila, brala na sebe různé podoby a obě strany dynamicky využívaly okupační realitu ve svůj prospěch. Odlišný vztah obou společenství k okupantům podle příležitostí, které nabízela situace v tom kterém správním celku (přičemž Ukrajinci více kolaborovali v Generálním gouvernementu a Poláci v Říšském komisariátu zase rádi obsazovali uprázdněná policejní místa po ukrajinských dezertérech) ilustroval neslučitelnost jejich politických strategií. To vůbec nezname-

ná, že fakt války ospravedlňuje i etnické vraždění. Trestní tribunál pro bývalou Jugoslávii by pak ztratil smysl. Motyka má samozřejmě pravdu, že banderovské poukazy na polskou kolaboraci s Němci postrádají jako ospravedlnění vraždění civilní populace legitimizační hodnotu a akce UPA jimi nelze ani věrohodně zdůvodnit (s. 47). Poláci ostatně měli dobré důvody uchýlovat se ve víru tohoto běsnění pod ochranu německé administrativy i nabízet nacistům své služby v trestných operacích proti ukrajinským vesnicím. Měli dokonce více než pádné důvody k tomu, aby v německé administrativě budovali svou strategickou základnu pro příští dramatické události; banderovci, ale také mnoho komunistů aj. nedělali od počátku nic jiného. Autorovo přesvědčení, že UPA osočováním Poláků ze spolupráce s nepřítelem jen odváděla pozornost od svých vražedných úmyslů, je ovšem příliš příkré (s. 77). To, že pachatelé genocid často promítají vinu do svých obětí, není důvod, aby historik ignoroval mentální klima, které nelidský zákrok provázelo. Nic nemohlo být po této stránce názornější než polské vesnické báze vyzbrojované Němci a podnikající kárné výpravy do okolí proti nevinným Ukrajincům, jen aby bylo pomstěno řádění UPA. UPA zkrátka vůči polské populaci postupovala nejednou situativně a reagovala na strategie, k nimž se místní polské společenství uchýlovalo a které svým násilím na Polácích sama podněcovala.

Kapitola *Zamlčování zločinu* začíná příznačně citací historika Raula Hilberga o tom, že nejobludnější zločiny lze páchat jen v utajení, jinak budou neproveditelné. Právě tato technika lži je vzápětí přisouzena banderovcům a opřena o výrok řadového člena UPA, který navrhoval z toho, co se stalo, „obvinít Němce, bolševické partyzány, válku“ (s. 76). Jenže *Volyň 1943* zcela pomíjí právě souběžnou válku UPA s rudými a nacisty. Závazky plynoucí z členství v protihitlerovské alianci nutily polský odboj respektovat Sověty a stát se jejich faktickým spojencem právě v regionu napěchovaném antibolševickými vášněmi. Proto rudí partyzáni nacházeli (na rozdíl od Běloruska) s AK nezřídka společnou řeč a pomáhali polským bázím přestát ukrajinské údery. Nešťastná polská populace, už tak tvrdě zkoušená za „prvních Sovětů“, byla proti své vůli zatažena do víru nenávisti i nyní.

Kniha si všímá i polských represálií a správně v polemice s vlivným názorem na ukrajinské straně zdůrazňuje, že mezi banderovské řeže a polskou odpověď nelze klást rovnítko. Polský odboj se zde nevydal cestou etnické čistky; odpovídal zkrátka na zlo zlem, ale nebyl veden zločinným úmyslem tak kolosálním jako UPA. Byla ale představa Kresů zbavených Ukrajinců polskému myšlení cizí? Ví se již, že režim pozdní sanace tuto možnost zvažoval v závěru 30. let, což doložil ukrajinský badatel Ihor Iljušyn. Právě tak ukrajinský publicista Ivan Olchovskij, na nějž se Motyka

v jiné souvislosti odvolává, uvádí násobně vyšší počty Ukrajinců, kteří zahynuli polskou kárající rukou (hovoří o šesti tisících obětech dokumentovaných jmény, kdežto v knize se na s. 94 píše o nanejvýš dvou tisících). Není to dozajista polská strana, kdo se musí očišťovat z nařčení z genocidy. Je nicméně správné, otáčeli-li je proti UPA? Nemám potřebu polemizovat s vyzněním Motykovy knihy, jež Ukrajincům připomíná, že paměť zločinů spáchaných v zápalu osvobozenického boje nelze pohodlně překrýt vytvářením falešných paralel. Slovo genocida je ale obdařeno natolik traskavým politickým významem, že je třeba posuzovat konkrétní historické příklady obezřetně. Polský expert svou zatím poslední knihu v zásadě zasvětil polemice s touto interpretací, jež vydává řeže za lidový a spontánní jev. Na ní vystavěl svůj postulát o její plánovitosti – a tedy *genocidnosti*. Otázku právní podstaty tragédie tím nevyřešil.

Motyka staví „Volyň“ do sousedství takových zločinů proti lidskosti jako nacistické ničení běloruských vesnic, Stalinův katyňský zločin nebo nankingský masakr. Je třeba kriticky podotknout, že tím měštná zvěrstva s odlišným motivačním pozadím. Z morálního hlediska není mezi jejich pachateli samozřejmě rozdíl, avšak při méně povrchních právních definicích toho kterého zločinu můžeme leckdy spatřit nečekaná sousedství, jež mohou způsobit rozpaky i těm, kdo se již stačili uvelebit v pozici morálních arbitrů. S paralelou volyňské řeže s poválečnou deportací Ukrajinců v rámci známé akce Visla se Motyka nevyrovnává. Přitom dříve se jí podnětným způsobem věnoval, když zpochybnil, že by oba jevy snesly označení etnická čistka: akce UPA byly podle něj mnohem vražednější než v zásadě „spořádané“ vyhnání Ukrajinců z jejich sídel v jihovýchodním Polsku, a proto se také blížily mnohem více kritériím genocidy. To je legitimní argument, ale pro právní kvalifikaci jevu nemusí postačovat. Nepočínala by si OUN jinak, pokud by disponovala infrastrukturou a transportními možnostmi státního aparátu? Nebyl její nelidský postup vůči Polákům hnán snahou strategicky zabezpečit žádané území – a tedy shodný s tím, jaký uplatnilo poválečné Polsko směrem k ukrajinské menšině a Československo ve vztahu ke svým Němcům? Je mimo debatu, že banderovci usilovali o „depolonizaci“ sporného areálu, avšak kritérium onoho specifického záměru – *specific intent* – směřujícího k biologické likvidaci nepřátelského etnika, s nímž pracuje právní kvalifikace genocid (pravda, jedna z mnoha), zde nelze doložit. Také Norman Naimark, známý expert v daném oboru, nepopírá, že etnické čistky jsou často, ne vždy, provázeny zločiny proti lidskosti. Pokud ovšem Motyka ve shodě s oficiálním polským pojetím hovoří o čistce „s prvky genocidy“, má pravdu – ovšem jen co do jevové stránky věci, nikoli podstaty. Snadno bychom pak mohli podobně příkrý pojmový aparát uplatňovat i na jisté stránky vlastní nedávné historie.

Poslední oddíl knihy *Volyně 1943 v historické politice Polska a Ukrajiny* bilancuje kormutlivou cestu k historickému narovnání mezi oběma zeměmi. Ačkoli se autor vůči ukrajinskému přeshlapování a všem problémům způsobeným politickou rozpolceností země vymezuje s odůvodněnou kritičností, ve srovnání s jinými zamrzlými dialogy ve střední Evropě živost této historické debaty vyniká. Nezdá se, že by to polská veřejnost – jak se zdá z Motykova uvažování – uměla docenit, avšak zde se zdržím kritické výtky. Vadí mu obojetná dikce ukrajinských elit, z níž stále prosvítá úsilí umenšit provinění banderovců konstrukcí symetrie vin UPA a AK. Jeho shrnutí skýtá obraz dialogu hluchých a malé schopnosti dospělé reflexe na ukrajinské straně. Ve svém závěru zůstává střídmy a vznáší požadavek eticky zcela nesporný: Ukrajincům nelze upřít právo ctít své hrdiny, musejí se ale znát i k jejich zločinům (s. 211–212).

Navzdory tomu zůstane opomenuta necitelnost polské strany, jež ztratila s Ukrajinci trpělivost jak z udělání v době, kdy východní soused čelil bezpříkladné existenční hrozbě ze strany Putinova Ruska a ukrajinská historická politika na to nemohla nereagovat patřičnými gesty. Příznačné je to i pro tuto Motkovu práci. Odsoudil v ní přijetí kontroverzní historické legislativy, k němuž ukrajinská Verchovna rada přistoupila v čase návštěvy polského prezidenta Komorowského v Kyjevě v dubnu 2015 (s. 200, 208). Fakt, že ukrajinský prezident Petro Porošenko v červenci 2016 poklekl před památníkem volyňského zločinu ve Varšavě, je reflektován a oceněn až v poznámce pod čarou v samotném závěru celé knihy (s. 212). Dva týdny nato Sejm přijal vyhrocenou deklaraci.

Tam, kde Češi, neobeznámení s historií východní Evropy, tápou, jdou Poláci zpravidla najisto. Jim, a ne zahraničním zájemcům, byla spíše určena poslední práce historika, jenž dost možná ztratil chuť vystupovat v polsko-ukrajinském historickém dialogu i nadále za principiálně smírnou stranu, pokud nabyl dojmu, že Ukrajinci mu jeho letité nasazení neulehčují vyváženými gesty dobré vůle. To je ale jen osobní spekulace, jíž možná překračují hranice nutného odstupu. Do češtiny byla každopádně přeložena práce faktograficky spolehlivá a sestavená zkušenou autorkou. Vyvažující fundovaný doslov opatřený českým nakladatelem by býval mohl korigovat jistou jednostrannost, na niž se v tomto textu poukazovalo. Jednostrannost, která neplyne z Motkových odborných limitů, ale dost možná z tlaků a emocí, jimž je středoevropský historik v této nebezpečné době vystaven více než dřív.

David Svoboda

Patrick O'MEARA,
The Russian Nobility in the Age of Alexander I,
London, Bloomsbury Academic 2019, 384 s.,
ISBN 978-1-7883-1486-2.

Ačkoli se dějiny ruské šlechty mohou zdát atraktivním tématem (a podle mě jím skutečně jsou), mimo Rusko je o ně dlouhodobě malý zájem. Je až s podivem, že anglosaská historiografie, v níž má historická rusistika jinak pevné místo, vyprodukovala významná díla o ruské šlechtě v počtu jednotek, přičemž ty nejčastěji citované jsou dvacet i více let staré.¹ Když už, tak více pozornosti vždy přitahovala šlechta z doby jejího „zlatého věku“, tedy období od zrušení služební povinnosti (1762) do zrušení nevolnictví (1861).² Tomu odpovídá i monografie Patricka O'Meary, emeritního profesora Trinity College v Dublinu a univerzity v anglickém Durhamu. O'Meara se dlouhodobě specializoval na politické dějiny Ruska za cara Alexandra I. (1801–1825) a především na děkabristy, jimž věnoval dvě samostatné monografie.³ Intenzivní zájem o první čtvrtinu 19. století dokazuje i nynější kniha, vystavěná na rozsáhlém korpusu publikovaných primárních a sekundárních zdrojů. Mezi primárními prameny převažují ego-dokumenty vydané ještě v 19. století, často v žurnálech *Russkaja starina* a *Russkij archiv*.

O'Meara se nepouští do teoretických experimentů, soustředí se na obsahovou analýzu pramenů a plynulou naraci. V úvodu deklaruje, že cílem jeho knihy „je nabídnout čtenářům hustě strukturovaný sociální a politický portrét ruské šlechty“ za vlády Alexandra I. (s. ix). V tomto ohledu nepochybně uspěl. Míru úspěchu podtrhuje náročnost tématu, neboť šlechta v Rusku byla neuvěřitelně heterogenním stavem kvůli rozdílům v bohatství, vzdělání, postavení, hodnosti, místě bydliště

-
- 1 Seymour BECKER, *Nobility and Privilege in Late Imperial Russia*, DeKalb 1985; Gary M. HAMBURG, *Politics of the Russian Nobility 1881–1905*, Rutgers 1984; Dominic LIEVEN, *The Aristocracy in Europe, 1815–1914*, New York 1993; Roberta T. MANNING, *The Crisis of the Old Order in Russia. Gentry and Government*. Dvě novější výjimky jsou: Matthew RENDLE, *Defenders of the Motherland. The Tsarist Elite in the Revolutionary Russia*, Oxford 2010; Douglas SMITH, *Former People. The Last Days of Russian Aristocracy*, London 2013.
 - 2 Michelle Lamarche MARRESE, *A Woman's Kingdom. Noblewomen and the Control of Property in Russia, 1700–1861*, Ithaca – London 2002; Marc RAEFF, *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility*, New York 1966; Priscilla ROOSEVELT, *Life on Russian Country Estate. A Social and Cultural History*, New Haven – London 1995; Jessica TOVROV, *The Russian Noble Family. Structure and Change*, New York – London 1987.
 - 3 Patrick O'MEARA, K. F. Ryleev. *A Political Biography of the Decembrist Poet*, Princeton 1984; Idem, *The Decembrist Pavel Pestel. Russia's First Republican*, London 2003.

a světonázoru. Proto také O'Meara používá spíše neutrální a všeobjímající označení „nobility“, namísto v angličtině jinak často užívaných, avšak konkrétnějších pojmenování „gentry“ a „aristocracy“. I přes zmíněnou heterogenitu se podařilo zdárně identifikovat společná témata definující šlechtu v tomto důležitém období ruských dějin, zahrnujícím významné reformy, válku a napoleonskou invazi, začínající revoluci a politickou reakci.

O'Meara svůj výklad rozdělil do šesti částí a třinácti kapitol, jimiž se prolíná několik hlavních témat. Prvním je narušení korporátní identity a integrity šlechty jako stavu (soslovija) na počátku 19. století (část I: *Russia's noble estate*), protože její zájmy o třídní a stavovské záležitosti byly překonány osobními ambicemi při dosahování hodností ve státní službě (s. 14). Vzhledem k mnoha zlomovým liniím rozdělujícím šlechtu by to asi nemělo překvapit, nicméně O'Meara tvrdí, že právě toto byl zásadní prvek umožňující carskému státu stále více přizpůsobovat šlechtu svým vlastním prioritám a projektům. Motiv služby státu je pro O'Mearu dalším důležitým tématem (část III: *The Nobility in local Government and administration*). Zde zobrazená šlechta je v tomto ohledu pozoruhodně rozpolcená, současně přitahována benefity i odpuzována nároky státní služby. Služba byla považována za součást společenské a stavovské odpovědnosti i za potvrzení šlechtické identity a postavení a zároveň za zátěž, které je třeba se vyvarovat. Platilo to zejména pro místní správu, kde se většina šlechticů vzepřela všem pokusům Alexandra I. a jeho předchůdců využít je jako poctivý, efektivní a spolehlivý nástroj správy. Výsledkem byl „nadbýtek mladých šlechticů hledajících užitečné zaměstnání ve dvou hlavních městech a jejich odpovídající nedostatek z nich v provinciích, kde kvalita místní správy zůstávala obecně extrémně špatná“ (s. 119). Debatu o vztahu šlechty k státní službě pokládám za nesmírně užitečnou a inspirativní i pro výzkum sociální role šlechty v Rusku v pozdějším období. Od reformy v 60. letech 19. století se totiž otevřely nové možnosti veřejné služby například v místní samosprávě. Nemalá část šlechty disponující silným pocitem společenské odpovědnosti dala přednost službě společnosti před službou státu. Se státní mocí se dostávala více a více do konfliktu a na počátku 20. století mnoho šlechticů vstoupilo do řad liberální opozice, například do Konstitučně-demokratické strany.

Významnou součástí problému bylo vzdělání, respektive jeho nedostatek, což je další z hlavních témat knihy (část II: *Educating the Russian Nobility*). Již současníci si stěžovali na nízkou úroveň vzdělanosti šlechticů, a to navzdory neúnavnému úsilí státu o povzbuzení, pomoc a přemlouvání, aby inklinovali k vlastnímu sebezdokonalování. O'Meara tento criticismus sdílí. Různé reformy, včetně

založení ministerstva osvěty, „byly zaměřeny jak na zvýšení vzdělávacích standardů šlechty, tak na rozšíření jejich kulturních obzorů“ (s. 53), přesto se do značné míry nepodařilo dosáhnout Alexandrova cíle poskytnout rychle rostoucí byrokracii adekvátní množství vyškolených a kvalifikovaných šlechticů. K tomu třeba dodat, že právě na poli vzdělávání vynikla heterogenita ruské šlechty. Její nejvyšší vrstva, aristokracie, přikládala vzdělávání nepoměrně větší význam a také disponovala dostatečnými materiálními prostředky, takže její synové mohli studovat v zahraničí či na nově vznikajících elitních školách v Rusku (např. Carskoselské lyceum či Sbor pážat). Pokud O'Meara konstatuje, že hrabě Viktor P. Kočubej (1768–1834) byl „neobvykle dobře vzdělaný“ (s. 137), když studoval na univerzitách v Uppsale, Ženevě, Paříži a kromě francouzštiny hovořil i dobře anglicky, bylo to mimořádné ve srovnání s provinční ruskou šlechtou, nikoli sanktpetěrburgskou aristokracií. Řada aristokratů narozených v 50.–70. letech 18. století studovala na evropských univerzitách (Leyden, Lipsko, Königsberg, Paříž, Štrasburk, Ženeva aj.), přičemž počínaje vládou Alexandra I. zesílily tendence nabízet šlechtě vzdělání doma. I proto byly více zakládány univerzity v Rusku a začalo (dodejme, že pomalé) budování sítě státních gymnázií. Šlechta byla ke studiu motivována i zákonem, pro postup do vyšších žebříčků státní správy bylo od roku 1809 nezbytné univerzitní vzdělání nebo alespoň absolvování mimořádné zkoušky.

O'Meara kromě šlechty věnoval značnou pozornost samotnému Alexandrovi I. a jeho vztahu se šlechtici (část IV: *The Tsar, the nobility and reforming Russia*). Ten byl mnohdy komplikovaný. Šlechta negativně reagovala na Alexandrovu dohodu s Napoleonem v Tylži, takže zahraniční diplomaté z Ruska psali o hrozbě palácového převratu. Klikatou trajektorií procházely i carovy osobní vztahy se šlechtici, což dokumentují konkrétní příklady: Michail M. Speranskij, Viktor P. Kočubej, Michail S. Voroncov nebo Alexej A. Arakčejev. Uvedená jména opět podtrhují heterogenitu šlechtické komunity. Speranskij, ač patřil řadu let mezi nejbližší Alexandrovy spolupracovníky, zůstal „vetřelcem“, jelikož byl pouhým synem vesnického kněze a šlechtictví si vysloužil úřední kariérou. Naproti tomu Voroncov a Kočubej disponovali dědičnými hraběcími tituly. Poněkud rušivě v prezentaci rozdílných vztahů cara se šlechtici působí zařazení Klemense Metternicha (s. 143–144). Nelze neuznat význam vztahu Alexandra k rakouskému kancléři a Metternichovy postřehy o carově osobnosti byly trefné, nicméně odbočku z Ruska na evropské jeviště nepokládám za nezbytnou.

O'Meara nakonec dospěl k závěru, že porážka Napoleona poskytla oběma stranám zásadní příležitost předefinovat a oživit jejich vztah, ale tato šance byla

nakonec promarněna především kvůli Alexandrovým charakterovým omezením a stylu vládnutí. Cara naplňovaly pochybnosti, což vedlo k odkládání řešení řady problémů. I pro O'Mearu, stejně jako pro současníky, zůstává nevyzpytatelným, až téměř záhadným jedincem, do jehož skutečných motivů, přesvědčení a záměrů nelze získat plný vhled navzdory nejlepšímu snahám. Snad i proto našel Alexandr výrazně méně životopisců než Kateřina II. nebo Mikuláš I.

Vládu Alexandra I. historici obvykle dělí na dvě rozdílné poloviny: před napoleonskou invazí, kdy byl car ochoten k různým reformním experimentům („liberální období“) a po napoleonské invazi, kdy se Alexandr o domácí politiku staral méně a méně a prostor získávali konzervativci. Pokud jde o kritické otázky sociálních a politických reforem (část V: *Government, nobility and the peasant question*) o nichž O'Meara tvrdí, že se staly naléhavějšími po porážce Napoleona, car selhal ve své roli vůdce a současně šlechta vykazovala evidentní neochotu nechat se vést (s. xi). Výsledkem je závěr, že Alexandrova vláda „znamenala ‚rozkol‘ uvnitř šlechty na frustrované europeizované reformátory a nehybnou konzervativní většinu“ (s. 281). Vše vyvrcholilo carovou smrtí a povstáním děkabristů (část VI: *The radical nobility challenges autocracy*). V tomto ohledu je O'Mearova diskuse o děkabristech chvályhodným pokusem konceptualizovat rozsah a povahu fenoménu (vyhýbá se označení děkabristů za hnutí), který dosáhl téměř mýtického statusu. Podobně jako v debatě o vztahu šlechty k státní službě, i úvahy o děkabristech v sobě nesou přesah důležitý pro další vývoj šlechty a celého Ruska. Šok a rozhořčení Mikuláše I. z povstání děkabristů trvale ovlivnil jeho vztah k ruské šlechtě a posílil autoritářský přístup státu vůči ní, což nemohlo zůstat bez dlouhodobých následků.

O'Meara dospěl k závěru, že „nízká politická kultura“ a bytostný konzervatismus velké části šlechty nakonec zmařily jakoukoli zásadní reformu ruské říše, ať už od vrtkavého cara, nebo progresivních šlechticů v jeho okolí. Většina šlechticů pokládala jakoukoli závažnou reformu státu za ohrožení jejich současných privilegií, postavení a moci nad nevolníky. Odvolávání se na morálku, osvícenské principy nebo nebezpečí rolnické vzpoury nedokázaly převážet nad partikulárním zájmem. Současně šok z děkabristů zajistil, že dalších třicet let se shora nikdo nepokusil o žádný komplexní projekt reformy. Podobný závěr není převratný, nicméně vyvolává další důležité otázky. Jak se v dalších desetiletích měnil vztah ruské šlechty ke státu a naopak? Jestliže většina šlechty byla konzervativní, proč v jejich řadách v 60. letech 19. století tak silně rezonoval liberální étos reforem? Bylo to snad dědictví reformních snah éry Alexandra I. a děkabristů, potlačených Mikulášem I.

a nově probuzených za Alexandra II.? Nebo se spíše jednalo o potvrzení silné závislosti šlechty na státu, který se rozhodl pro reformy, a šlechta je poslušně přijala, byť pro ni (např. zrušení nevolnictví) nebyly výhodné? Na tyto otázky už O'Meara neodpovídá, ale to je pochopitelné vzhledem k vymezení jeho knihy. Ta je i tak skvělá, svižně napsaná, v kontextu současné „západní“ historické rusistiky výjimečná a v mnoha směrech inspirativní i pro ruské historiky. Brzký překlad do ruštiny by mě vůbec nepřekvapil.

Zbyněk Vydra

Jaromír MAREK,

Interhelpo: Tragický příběh československých osadníků v Sovětském svazu,

Brno: Host 2020, 327 s.,

ISBN 978-80-275-0244-8.

Komúnu Interhelpo tvorili stovky Čechov, Slovákov, Maďarov, Nemcov a príslušníkov ďalších národností, ktorí sa v priebehu rokov 1925–1932 rozhodli v niekoľkých transportoch vycestovať z medzivojnového Československa do Kirgizska vo vtedajšom Sovietskom zväze. Spolu s inými vysťahovaleckými projektmi – ako Reflektor, Pragomašina, Slovácká komuna, Kladenská komuna – mali za cieľ začať kolektívne (družstevne) hospodáriť. Svojim príkladom, prácou, produkciou a know-how chceli zároveň pomôcť bolševickému režimu, ktorý po revolúcii a občianskej vojne vstúpil do éry liberalizovanej Novej ekonomickej politiky, a prispieť k prekonaniu jeho ťažkostí spojených s „budovaním socializmu“.

Fenomén Interhelpo sa svojou povahou vymyká tradičným projektom spracovania národných – českých, slovenských, ruských či kirgizských – dejín. Stojí na ich pomedzí a tým aj v istom vzduchoprázdne. Najpresnejšie zapadá do dejín modernej migrácie. Na jednej strane je ich súčasťou, a v tomto smere ho možno skúmať v užšom rámci vysťahovaleckých vĺn na územie ruského impéria, no na druhej strane má v sebe niečo viac – nejde o простú hospodársku emigráciu. Predstavuje síce krátku, ani nie dvadsaťročnú epizódu s ohraničeným lokálnym rozmerom, no skrýva celú paletu širších politických, ideologických, ekonomických a sociálnych kontextov. V tom je jeho čaro a v tom tkvie aj základný metodologický problém – ako najlepšie k tomuto fenoménu pristúpiť a pomocou akých žánrov tvorby sa ho čo najvýstižnejšie zhostiť. V rade ťažkostí svoju úlohu zohráva aj to, že ide o vzdialené dejisko. Bádateľ zo Slovenska a Čiech, ktorý má asi najviac dôvodov sa Interhelpom

zaoberať, naráža na praktické ťažkosti spojené s výskumom miesta a archívnych dát. Kirgizsko nie je pre bádateľa zo Slovenska i Čiech „za rohom“, no jeho archív doby je neopomenuteľný – obsahuje nielen dokumenty, ale stále aj mnoho spomienok potomkov interhelpovcov.

Napriek metodologickým i heuristickým nástrahám sa zdá, že príbeh Interhelpa stále fascinuje a priťahuje. Takmer sto rokov po odchode prvej skupiny československých kolonistov zo Žiliny do Kirgizska zostáva ich strhujúci životný príbeh zaujímavý pre historikov i žurnalistov. Po dlhšom tichu, ktoré po roku 1989 vystriedalo pravidelný oslavný pátos z čias komunistického Československa, sa opäť prebúdza záujem o fenomén ukrytý uprostred veterných kirgizských stepí a medzi studňami vykopanými československými kolonistami. Príbehom československých osadníkov v kirgizskom Frunze (dnešný Bišpek) sa podrobnejšie zaoberali v ostatnej dekáde už viaceré práce, nehovoriac o rade článkov v tlačných či internetových médiách.

Je na čom stavať. Osudy vysťahovaleckého družstva Interhelpo boli v uplynulom storočí priebežne zachytávané v dokumentoch, tlači, reportážach, beletrii, fotografiách a filmoch už od svojho vzniku. Zásadnou historickou prácou, ktorá o Interhelpe vyšla, je monografia Pavla Polláka. Napriek unikátnemu rozsahu a hĺbke výskumu ako aj systematickosti spracovania ide o dielo výrazne poznačené dobou. Pollák ju publikoval pred šesťdesiatimi rokmi v čase doznievajúceho stalinizmu v Československu. Má veľavravný nadpis (*Internacionálna pomoc československého proletariátu národom SSSR. Dejiny československého robotníckeho družstva Interhelpo v sovietskej Kirgízii*) a za zmienku v tejto súvislosti stojí to, že Pollák v 50. rokoch študoval históriu u nestora dejín slovenského robotníckeho hnutia a KSČ, marxisticko-leninského dogmatika Miloša Gosiorovského. Napriek silnému ideologickému skresleniu Pollákovej výpovede, do dnešných dní ide o najdôslednejší výskum dostupného archívu tej doby, ktorý sa týkal Interhelpa. Nedá sa prehliadnuť ani obísť. Jeho kniha zostala kľúčová pre zorientovanie sa v probléme a v oboznámení sa so širokou bazou prameňov k téme.

V ďalších dekádach sa heuristická základňa k Interhelpu rozšírila najmä o novo zaznamenané spomienky. Priebežne sa zbierali a sčasti aj publikovali v 50., 60. a 70. rokoch, viaceré zostali súčasťou verejných a rodinných archívov. Z publikovaných spomienok neskorších komunistických politikov, priamych činiteľov Interhelpa alebo ich potomkov treba spomenúť memoáre Jánoša Szamuela Szaba, Antonína Korimu či Františka Huňu. Okrem nich nemožno obísť pamäte Alexandra Dubčeka zo začiatku 90. rokov. Z beletrizovaných reportáží máme k dis-

pozícii knihu *Kompas v nás* (časť *O Interhelpe a o krajanoch, ktorí museli stratiť domov, lebo hľadali šťastie v práci*) od Petra Jilemnického či reportážnu prácu Jiřího Weila *Češi stavějí v zemi pětileték*.

Príbeh Interhempa predstavoval magickú tému pre filmový dokument. Dokumentárne filmy o „osade v stepi“ vznikali už v 60. a 70. rokoch a archívne materiály z MOSFILMU o príchode družstva Interhelpe do Pišpeku obsahuje aj napríklad taliansko-slovenský dokumentárny film *Korene budúcnosti* z roku 1994. Z novších dokumentárnych filmov treba spomenúť hodinový dokument Českej televízie *Interhelpe – Historie jedné iluze* režiséra Jaromíra Mareka z roku 2008. Tvorca dokumentu sa téme venoval aj vo svojej rigoróznnej práci a svoj viacročný výskum zúročil a zhrnul v najnovšej knižnej publikácii *Interhelpe: tragický příběh československých osadníků v Sovětském svazu*. Marekova kniha vyšla v uplynulom roku v brnenskom vydavateľstve Host a prináša nový pohľad na fenomén Interhempa. Svojím spôsobom je antitézou prác spred roka 1989 a tiež ich doplnením.

Pri čítaní Marekovej knihy si môžeme uvedomiť viacero dôvodov, prečo sa aj dnes oplatí vrátiť späť do Interhempa. Tvoria dôležité a zároveň príťažlivé črty rozprávania o tejto utopickej komúne nielen v najnovšej knihe, ale viac-menej všetkých pokusov o spracovanie neľahkej témy po roku 1989.

Veľmi často dnes vstupuje poznatok o Interhelpe do širšej pozornosti vďaka tomu, že ide o pomerne exotický prvok v životope jedného z najvýznamnejších osobností československých dejín. V družstevnej komúne a v nehostinných podmienkach okolo dnešného kirgizského hlavného mesta Biškek sa odohrávalo detstvo Alexandra Dubčeka. Generálny tajomník KSČ z doby československej jari v roku 1968 tu prežil so svojou rodinou osem rokov života, na ktoré nadväzovali ďalšie roky v Gorkom neďaleko Moskvy. Práve v rokoch pobytu rodiny Dubčekovcov (1925–1933) komúna Interhelpe so svojim experimentálnym spôsobom fungovania a spolužitia predstavovala nevšedné sociálne laboratórium, ktoré výrazne poznamenávalo postoje, názory a hodnoty svojich členov. Obzvlášť pre deti a mládež – a spomienky Dubčeka to naznačujú – bol život v Kominterne mimoriadnou skúsenosťou. Je prirodzené, že v ostatnej veľkej kolektívnej monografii o Alexandrovi Dubčekovi¹ predstavuje sovietska, a teda v značnej miere interhelpovská epizóda, samostatnú kapitolu. Pre snahu o celkové pochopenie osobnosti najobľúbenejšieho československého „genseka“ ide o neprehliadnuteľné obdobie v jeho živote. K tomuto vnímaniu vedú aj samotné Dubčekove spomienky, ktoré sú po roku 1989 často citovaným zdrojom pri nových spracovaniach dejín Interhempa.

1 Slavomír MICHÁLEK – Miroslav LONDÁK, *Alexander Dubček*, Bratislava 2018.

Na rozdiel od Polláka, ktorý písal svoju knihu v čase, keď bol Alexander Dubček „ešte len“ tajomníkom pre priemysel, Marek ju už len tak ľahko nemohol obísť. Venoval jej jednu zo štyridsiaticich krátkych kapitol svojej práce. Dubčekovský motív predstavuje povinný cvik, ktorý sa v interhelpovskej zostave síce nedal obísť, no k známemu obrazu o symbole československej jari už nič zásadne nové nepridal. Zostal pri príhodách, ktoré čerpal z Dubčekových spomienok a z ďalších fragmentov – poväčšine zdedených a zozbieraných spomienok, a pri ich vzájomnom konfrontovaní. Dopĺňa ich reportážnou črtou z dubčekovského domu v dnešnom Frunze. Kapitulu ukončuje odchodom Alexandra a jeho otca zo Sovietskeho zväzu v roku 1938. V každom prípade, o úspešného predstaviteľa komunistickej moci v Československu v Marekovej knihe ani nejde. Ako hovorí nadpis, ide o „tragický príbeh československých osadníkov v Sovietskom zväze“. S tým súvisí ďalší a pre Mareka omnoho dôležitejší dôvod, prečo bolo treba sa k Interhelpu vrátiť.

Komúna Interhelpo predstavuje silnú a výpovednú epizódu, ktorá je neodmysliteľne spätá s dejinami komunizmu v 20. storočí, na našom území i v Sovietskom zväze. Po roku 1989 sa stal jej príbeh súčasťou vyrovnávania sa s komunistickou minulosťou. Nová doba nevyhnutne prinášala preformovanie historickej pamäte. Naprávanie interpretačne pokriveného obrazu Interhelpa vyzdvihovalo tragické motívy, ktoré nakoniec prevládli nad osudom tohto projektu. Synchronizovalo ho s vývojom režimu v Sovietskom zväze od revolučnej a budovateľskej eufórie až po stalinskú represiu v sovietskych gulagoch. Tragický tón v spracovaní dejín Interhelpa vytváral kontrast k heroickému naratívu pred rokom 1989. V tomto zmysle predstavuje organickú súčasť veľkej postsocialistickej revízie dejín komunistického hnutia. Ide v nej najmä o reinterpretačný výkon – často pracuje s rovnakými zdrojmi, archívnymi či literárnymi prameňmi. Interpretácie ich „uvádza na pravú mieru“ a predostiera, čo a ako si máme „o týchto veciach“ pamätať. Vidíme to pri rôznych parciálnych témach spätých s dejinami komunistického hnutia, ako napr. pri spracovaní komunistickej strany medzivojnového obdobia v Československu. Autori príliš sústredení na tragický (prípadne tragikomický) rozmer často využívajú k náprave historickej pamäte tú istú škálu prameňov, akú si vyselektovala pri tvorbe heroického naratívu marxisticko-leninská historiografia – so všetkou marginalizáciou či dokonca vyretušovaním skutočných historických aktérov. Výsledkom mnohokrát býva paškvil, v ktorom málo významná postava obdarená v komunistickom príbehu svätožiariou dostáva v kontrapríbehu rohy a skutočný *spiritus movens* zostáva stále za oponou.

O tom, akú podobu bude mať Marekov dotyk s tragickým kontextom jeho témy do istej miery napovedá aj to, že v poskromne uvedenej použitej literatúre k dejinám Ruska sa vypína aj kontroverzná kniha Stéphane Curtoisa *Černá kniha komunizmu*. S tragickým veľkým rozprávaním komunizmu synchronizuje aj základnú fabulu malého príbehu o Interhelpe. Treba však podotknúť, že to nerobí lacno ani nepoctivo. O čo chudobnejšia je použitá literatúra venujúca sa veľkým dejinám a teoretickým východiskám, o to väčšia bádateľská energia bola vynaložená zozbieraníu nových svedectiev pozostalých po prvých osadníkoch. V starších príbehoch si všíma iné, skôr disharmonické tóny o Interhelpe a venuje sa skôr temnejším a prehliadaným kamienkom celej mozaiky prameňov a zdrojov.

Na druhej strane, aj bez pôvodnej ideologickej kontaminácie sa v príbehu o Interhelpe nedá obísť silný heroický motív. Ak by sme použili agrárnu metaforu, československá kolónia v Pišpeku je obrazom rastu a rozkvetu z kvalitného československého semena, ktoré prinieslo aj zúrodnenie domácej pôdy. Samozrejme, po roku 1989 je heroický naratív obkolesený už spomínaným zlovestným a tragickým kontextom. Malé, starostlivo obrábané úrodné poličko bolo odsúdené na zánik v zničujúcom mraze stalinského režimu. Kým do trajektórie rozvoja nevstúpila centralistická a byrokratická sovietska moc, vedeli sa Čechoslováci popasovať s tristnými podmienkami okolo Frunze enormným nasadením síl a úspešne. Interhelpo v tomto smere predstavuje omnoho výraznejší fenomén ako iné vysťahovalecké komúny, ktoré prichádzali do Sovietskeho zväzu na pomoc revolučnému režimu. Nerozpadlo sa a nesplynulo s miestnym prostredím a nezaniklo krátko po príchode. Nebolo násilne kolektivizované ako tiež pomerne úspešné poľnohospodárske družstvo Reflektor. Naopak, vzhľadom na svoju priemyselnú orientáciu a stavebnú činnosť zanechalo hlbokú stopu na tvári dnešného Frunze. Ako píše Jaromír Marek na konci svojej knihy: „slibovali jim kraj granátových jablek, a skončili ve stepi. S obrovským nasazením se jim však podařilo proměnit pustinu v kvetoucí zahradu a vybudovat v ní prosperující průmyslové družstvo.“ (s. 304). Netreba však zabúdať, že o hrdinské renomé Interhelpa a jeho exkluzivitu v rade vysťahovaleckých projektov v ZSSR sa výrazne postarala sama marxistická spisba – išlo o najvýstavnější kus v dobovej téme bratskej internacionálnej pomoci národom Sovietskeho zväzu, čo ho predurčovalo k nekritickému vyzdvihnutiu.

Hrdinský naratív o Interhelpe bol pred rokom 1989 povinne pestovaný. Bezo zbytku mu podliehla aj Polláková práca z oku 1961. Heroizácia príbehu interhelpovcov bola zosynchronizovaná celkom opačne ako dnes – zapadala do vnútorne nerozporného a pozitívneho budovateľského obrazu Sovietskeho zväzu. Ako

hrubo a skresľujúco podčiarkuje vedecký redaktor na obálke Pollákovskej knihy, „autor v monografii presvedčivo ukazuje, že Interhelpovci mohli vykonať svoje hrdinské dielo a stať sa žiarivým vzorom iba vďaka tomu, že ich vedúcou silou, učiteľkou a organizátorkou bola bolševická komunistická strana v samom robotníckom družstve, ako aj celom Sovietskom zväze.“ K tomuto vyznaniu pridal Marek vo svojej knihe jedno podstatné priznanie, ktoré získal po rokoch od samotného Pavla Polláka: „Po letech litoval, že nemohl napsat pravdu. Byla by ideologicky nepřijatelná.“ (s. 305).

Marek votkáva malý heroický motív do veľkého tragického koberca od začiatku až do konca. Nadľudský boj osadníkov v nehostinnom prostredí je uzavretý v čoraz dusivejšej a tesnejšej klietke bolševického štátu. Ako predznamenáva v úvodnej kapitole: „Vše, co vystěhovalci vlastníma rukama vybudovali, jim sovětský stát sebral. Českoslovenští dělníci komunisté si tak paradoxně s předstihem na vlastní kůži vyzkoušeli společnost, kterou komunistická strana začala budovat v Československu po převratu v roce 1948. Zakusili politické procesy, perzekuce a utrpení, které potom za vlády komunistů čekaly celou zemi.“ (s. 14). V tejto línii sú aj najrôznejšie zlyhania na ceste k víťazstvu nad okolitou prírodou a zaostalosťou pomerov pripísané najmä na vrub komunistického kódu celého projektu. V tom je vnútorné rozporná podstata a tragický kontext Marekovho pútavo napísaného príbehu „naděje a naivity, utrpení a radosti, práce i smrti“ (s. 14). Vrcholom heroickej linky sú oslavy 5. a 10. výročí vzniku Interhelpa, ktoré reprezentovali výsledky krátkeho, no extrémne intenzívneho budovateľského úsilia kolonistov. Ich príbeh, práca a výsledné dielo sa nedalo neobdivovať a autor sa tomu nebráni – tak ako čaru tohto „kvetu v púšti“ na mieste podliehali aj komunistickí reportéri ako Peter Jilemnický, Jiří Weil či Julius Fučík. Na rozdiel od nich si môže zachovať Marek odstup – vie ako to celé skončí a neskončí sa to dobre – a miestami mierne ironizuje toto budovateľské vzopätie. Vzhľadom na tragické vyznenie interhelpovského rozprávania mu nič iné ani nezostáva, no miestami to škripe. Marek napr. poukazuje na otvorené „zadné dvierka“ budovateľov. Pripomína, že si ponechali československé pasy, aby mohli na rozdiel od sovietskych občanov cestovať do bývalej vlasti. Vníma to ako paradox – pretože ako viackrát zdôrazňuje, komunisti predsa dali „okázalé valé“ demokratickej republike. V tomto smere by sa dal problém vnímať širšie, bez toho, aby sa komunistom vracal domnelý úder. Nie všetci interhelpovci išli do Ruska kvôli svojmu komunistickému presvedčeniu, nenávisti voči demokratickej republike a „s okázalým valé“ – dôležitú rolu pri vystahovalectve zohrala ich neutešená sociálna a ekonomická situácia. Nemali dôvod a ani „to srdce“ páliť mosty. Ma-

rek vníma opustenú vlasť skôr politicky, ako demokratickú Československú republiku a medzi riadkami je cítiť údiv, že tento „skvelý nový svet“ mohli zanechať za chrbtom. V čase, keď sa účastníci prvého transportu rozhodovali opustiť Československo, mal tento štát päť rokov. Oni boli omnoho starší. Narodili sa za monarchie, prežili vojnu a ocitli sa v republike. Sociálny vzostup sa nekonal, no o to viac snívali o šťastí a prosperite. Tento aspekt je dôležitý – netreba zabúdať, že migrácia za prácou a príležitosťou zarobiť si lepšie ako v biednych domácich pomeroch bola pevnou súčasťou modu vivendi najnižších sociálnych vrstiev v industriálnej ére a svojim spôsobom aj jej motorom dávno pred vznikom socializmu i bolševizmu. Milióny vysťahovalcov zo strednej Európy do severnej Ameriky pred prvou svetovou vojnou hovoria za všetko. Po vojne ekonomická migrácia pokračovala, a nielen do Sovietskeho zväzu. Pri hodnotení vysťahovalectva na komunistický Východ by sa miesto údivu, hľadania „paradoxov“ a ironického zafarbenia v hlase viac zišlo skúmať práve to, že si vybrali menej pragmatickú a overenú a viac utopickú a neznámu životnú šancu. Koniec-koncov, vďaka tomu zostal v tomto príbehu aj výrazný heroický tón. Pokračoval aj po prvých neúspechoch a zlyhaniach. Nedá sa prehliadnuť, že nezlomnosť osadníkov v konfrontácii s pustou krajinou po príchode a nešťastiami, ktoré ich stretávali neskôr, motivovala aj silná utopická viera v budúcnosť, vo vlastné sily a v to, že pokiaľ si ľudia vládnu sami nielen politicky, ale aj ekonomicky, dokážu veľa. Sila tohto presvedčenia, úzka spolupatričnosť a odkázanosť na samých seba robili z komúny jednu z moderných verzií utopickej, resp. intencionálnej komunity. Ich vízia presahovala hranice komunistickej doktríny, navyše, ich pôsobenie spočiatku zostávalo pomerne nezávislé od sovietskeho režimu. Aj v tomto ohľade predstavovalo Interhelpo súčasť širšieho fenoménu moderných dejín, ktorý sa nedial len v Sovietskom zväze, čo je kontext, ktorý nemusel zostať opomenutý.

Autentický a originálny prínos knihy sa rozvíja najmä v poslednej časti. Na viacerých témach a príbehoch autor odкрýva a vyzdvihuje tragickú koncovku príbehu. Aj napriek útlosti diela, reportážnemu a sondovitému rázu sa práve tu najviac prejavuje zmysel a hodnota knihy, ktorá sčasti stojí v ľahkom polotieni Pollákovho spracovania, no na tomto mieste z neho vychádza a je jej dôležitým náprotivkom. Marek príbeh dopovedal celkom inak. Pavel Pollák na konci 50. rokov mal možnosť nahliadnuť do inak neprístupných archívnych fondov (aj vďaka kontaktom a podpore A. Dubčeka) a konfrontovať všetkých priamych žijúcich pamätníkov. Ich výpovede o tragických osudoch interhelpovcov počas stalinských čistiek na v druhej polovici 30. rokov a po napadnutí Sovietskeho zväzu nacistickým Nemec-

kom však nezaznamenal, resp. nezverejnil. Dôsledne sa držal heroickej línie až do konca. O obetiach represii z radov nadšených a vytrvalých zakladateľov Interhelpa sa zmienil nanajvýš v dnes cynicky znejúcich slovách „padli na fronte výstavby socializmu“. O to spektakulárnejšie opisuje smrť ďalších členov komúny v bojoch proti nacizmu – či už v radoch Červenej armády, 1. československého armádneho zboru alebo v Slovenskom národnom povstaní.

Marek už obeť stalinského teroru neprehliada, venuje sa im cielene a najmä im. Prináša nové svedectvá, nové archívne pramene (napr. z archívu kirgizského ministerstva vnútra). Rozpráva o osudoch jednotlivcov, ktorých osudy sa najtvrdšie zrazili s čoraz represívnejším stalinským režimom. Smrťou, gulagom a zánikom Interhelpa z rozhodnutia sovietskeho režimu príbeh vo svojej vnútornej logike vyúsťuje. Skutočnosť, že Interhelpo zaniklo po napadnutí Sovietskeho zväzu Nemcom, kvôli presunu priemyselného potenciálu krajiny do bezpečnejších regiónov krajiny, predstavovala pre Mareka len „urychlovač nutného“. Dočasnosť projektu bola zakódovaná už v jej rodnom liste, „v samotných princípech, na ktorých bol projekt ťažníckej komuny postavený“ (s. 307). V centralistickej, byrokraticky plánovanej ekonomike nemal podľa neho šancu prežiť. Na záver si autor nechal príslovečný bonbónik – až mysterióznu postavu Rudolfa Marečka, dobrodruha, komunistu, esperantistu a horolezca. Inicioval vznik družstva, pre cestu do úrodného kraja pod pohorím Ťan-šan pobláznil a naverboval desiatky ľudí, aby nakoniec do prvého transportu nenastúpil. U Mareka má záver s Marečkom svoju funkciu – len podčiarkuje, že vznik komúny, napriek všetkým čiastkovým úspechom, bol v konečnom dôsledku omyl, od začiatku postavený na naivite a lži. Tragický príbeh končí a zostáva otázka, do akej miery dokázal takto postavený sujet vyčerpať tému a do akej miery tomu zabránil. V Marekov prospech hovorí fakt, že nová publikácia evidentne nemala ambíciu stať sa novým systematickým výskumom fenoménu Interhelpo. Žánrovo by sa dala vnímať ako historická reportáž, pomocou ktorej sa snaží vystihnúť a presondovať rozporuplnú skúsenosť stoviek kolonistov z komúny Interhelpo. Z tohto uhla pohľadu sa dá k nej aj pristupovať, posudzovať jej klady i nedostatky, prípadne si povzdychnúť, že sa autor, ktorý touto knihou fruktifikoval výsledky výskumu k svojej rigoróznjej práci, nepokúsil o niečo vyčerpávajúcejšie. Aj tu by sa dalo porovnávať s Pollákovou priekopníckou knihou, no nemalo by to hlbší zmysel. Skôr sa dá skonštatovať, že aj keď sú obe diela odlišné spôsobom spracovania, prístupom i rozsahom, dá sa nájsť aj podobnosť v ich funkcii v našej historickej pamäti. Obe môžeme chápať ako pamätník. Polláкова kniha bola desaťročia oslavnou stélou budovateľov komunizmu z radov Čechoslovákov v ZSSR. Práca

Jaromíra Mareka je jednou z pamätných tabúl pripomínajúcou obeť komunistického režimu. Od začiatku do konca smeruje k tragickej bodke. Vyzdvihuje to, čo Pollák nechal v pozadí a miestami zahmlieval, obchádza to, čo Pollák vyzdvihoval. Je to legitímny prístup a desaťročia rozprávaný príbeh bolo potrebné dopovedať aj takto.

Nakoniec a namiesto záveru treba aspoň zmieniť ešte jeden dôvod, pre ktorý je Interhelpo stále vzrušujúca téma pre spracovanie: nádych exotiky a dobrodružstva. Sľubuje ho samotný časopriestor jeho existencie. Významne ovplyvňuje spôsob spracovania tejto témy a spôsob, akým sa nás najmä dnes zmocňuje. Príbeh o československých kolonistoch v Kirgizsku má neprehliadnuteľný nádych romantiky. Málokoho necháva „chladným“. Interhelpo je ako historický fenomén vďačným námetom pre iné žánre, než suchá historická spisba. Marekovo rozprávanie o komúne na konci sveta si s chuťou zabalansovalo na pomedzí iných žánrov, akými sú reportáž či cestopis. Fascinujúci je už príbeh jeho tvorby – autor ho opisuje v závere knihy. Aj v spracovaní sa ukazuje hodnota tejto práce i svojské prvenstvo, ktoré netreba zľahčovať: po dlhých desaťročiach od vydania kníh od komunistických reportérov Jilemnického a Weila ide o najpútavejšiu prácu o československej osade v kirgizskej stepi. Autor nezaprie, že je vo svojom profesionálnom živote predovšetkým novinár. Vie pôsobivo priblížiť tému aj laickému čitateľovi. Ten je ideálnym adresátom a k tomuto cieľu slúžia aj bohaté citácie pamätníkov, ktoré udalostiam dodávajú konkrétnosť a plnú dokumentárnu farbu. Uvidíme, ako posunie tento nesporne zaujímavý príbeh pre historika i laika ďalšia pripravovaná práca, ktorá je podľa informácií autora tejto recenzie písaná niekde na Slovensku – a (sic!) opäť žurnalistom.

Juraj Benko

Nadia ZAVOROTNA,

Scholars in Exile. The Ukrainian Intellectual World in Interwar Czechoslovakia,

University of Toronto Press 2020, 280 s.,

ISBN 978-1-4875-0445-8.

Role Československa v podpore emigrace z území zaniklého ruského impéria v letech 1918–1939, vyjádřená mimo jiné rozsáhlým vládním programem tzv. ruské pomocné akce, je širší odborné veřejnosti známa dostatečně. Od chvíle, kdy před více než třiceti lety umožnily společenské změny ve střední a východní Evropě svo-

bodný výzkum tohoto dříve prohibitního tématu, se podařilo publikovat bezpočet monografií, sborníků a časopiseckých studií. Z toho se však věnovalo jen několik bibliografií, průvodců po archivních fondech, dílčích monografií, materiálových studií, konferenčních sborníků i knih slovníkového a uměleckého charakteru specificky ukrajinské uprchlické vlně a jejímu československému období. S výjimkou dvou nepříliš rozsáhlých studií Bohdana Zilynského z let 1995 a 2000 toto téma postrádá i komplexní zpracování.¹ Nově sice vyšlo monumentální dílo Symona Narižného *Ukrajinska emigracija*, jehož podstatná část se věnovala právě diaspoře na území Československa,² navíc doplněné o druhý dříve nevydaný svazek,³ šlo však spíše o pramenný zdroj očitého svědka než o historickou kriticky zpracovanou monografii.

Tuto mezeru se pokusila zacelit práce *Scholars in Exile. The Ukrainian Intellectual World in Interwar Czechoslovakia*. Knihu vydala v roce 2020 Torontská univerzita, která má v ukrajinistických studiích dlouholetou tradici. Její autorkou je kanadská historička a bibliografka ukrajinského původu Nadia Zavorotna, dlouholetá odborná pracovnice Torontské univerzity. Na ní mimo jiné v letech 2006–2017 působila v „Petro Jacyk Central & East European Resource Centre“. V současnosti na Torontské univerzitě zastává pozici výzkumné pracovnice katedry ukrajinistiky. Kromě tématu ukrajinské diaspory se věnuje různým aspektům dějin a kultury Bukoviny v období vlády Habsburků.

Autorka se ve své práci, při jejíž přípravě zúročila mnohaletý badatelský výzkum prováděný v amerických, kanadských, českých i ukrajinských archivech a knihovnách, nesnaží o obvyklý chronologický výklad. Zaměřuje se na vybraná témata, jež však zachycuje v historickém kontextu a ve vzájemných souvislostech. Pozornost soustředila především na aktivity akademických, vzdělávacích a uměleckých institucí a na životní osudy jejich hlavních představitelů – tedy na tu část diaspory, která měla pro její dobové vnímání, vývoj a reflexi světovou veřejností formativní vliv. Nejde přitom o dějiny vědy, autorka popisuje spíše dějiny fungování jednotlivých institucí a charakterizuje jejich příspěvek k rozvoji ukrajinské společnosti mimo území obývaná ukrajinským etnikem. Kvalitní ukrajinské školství považuje autorka za základní předpoklad funkční občanské společnosti. Ostatně

1 Bohdan ZILYNSKYJ, *Ukrajinci v Čechách a na Moravě: (1894) 1917–1945* (1994), Praha 1995; Idem, *Ukrajinci v českých zemích v letech 1945–1948*, Praha 2000.

2 Symon NARIŽNYJ, *Ukrajins'ka emigracija: kul'turna pracja ukrajins'koji emigraciji miž dvoma svitovymi vijnamy. Častyna perša*, L'viv 2008.

3 Idem, *Ukrajins'ka emigracija: kul'turna pracja ukrajins'koji emigraciji 1919–1939. Častyna 2*, Kyjiv 1999.

školství a vzdělanost byly prioritní oblastí i pro ruskou pomocnou akci. Pedagogové, kteří v Československu našli profesní uplatnění, mohli navazovat na svou předchozí odbornou činnost a díky ediční podpoře její výsledky prezentovat v ukrajinsky psaných knihách. Poté, co se rozplynuly naděje na pád bolševického režimu v Sovětském svazu a na brzký návrat emigrantů domů, umožnila existence zmíněné sítě škol vznik plnohodnotné, paralelní ukrajinské společnosti. V konečném důsledku tak celá iniciativa československé vlády umožnila dokončit studia nemalému počtu uprchlíků, kteří následně našli uplatnění buď přímo v Československu, nebo v dalších zemích, nabídla možnost odborného rozvoje uprchlým vědcům a umělcům, a tím vším položila základ další generace ukrajinské diaspory, která po druhé světové válce našla zázemí především v USA a v Kanadě.

Hlavní část knihy Nadi Zavorotné tedy tvoří charakteristika základních vzdělávacích institucí ukrajinské emigrace v Československu: Ukrajinské svobodné univerzity, Ukrajinského ekonomického kabinetu, Drahomanovova ukrajinského pedagogického institutu a Ukrajinského studia výtvarných umění. Struktura těchto kapitol je podobná – autorka se zaměřuje na historii institucí, cíle činnosti a finanční zajištění jejich fungování, na složení pedagogického sboru, na počet a skladbu studentů. Přidává také přehled odborných činností, pořádaných výstav a konferencí, vydaných publikací i forem mezinárodní spolupráce.

Ve dvou souhrnných kapitolách přibližuje autorka další klíčové ukrajinské veřejné organizace; jednak odborné a profesní spolky (například Ukrajinský akademický komitét, Ukrajinská právnická společnost), jednak archivy, muzea a knihovny – ať již ukrajinské nebo české s ukrajinskými sbírkami (Ukrajinské národní muzeum a archiv, Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny, Slovanská knihovna). Ty všechny tvořily zázemí činnosti ukrajinské diaspory a podporovaly rozvoj jejich veřejných aktivit. Stranou nezůstává vydavatelská činnost, tak příznačná pro tehdejší Československo. Vždyť především ve 20. letech byla převážná část knih a periodik ukrajinské diaspory vydána právě zde.

Autorka zasazuje fenomén ukrajinské emigrace do dobového kontextu. Charakterizuje složení ukrajinské emigrace, motivaci jejích příslušníků k odchodu do zahraničí a jejich představy o životě mimo Ukrajinu. Popisuje také důvody, které vedly československou vládu k vyhlášení programu ruské pomocné akce, jeho strukturu a směřování. Současně se vyrovnává s obtížně uchopitelným vnímáním ukrajinské etnicity, se vztahem k emigraci ruské, citlivě poukazuje na skutečnost, že v tehdejší době nebylo možné jednoznačně oddělit ruské od ukrajinského, neboť tyto prvky existovaly po staletí vedle sebe a navzájem se prolínaly a ovlivňovaly.

Text současně poukazuje na obtíže spojené s životem v emigraci, na jeho vratké základy a na nároky, jaké kladl na jednotlivé příslušníky emigrantské komunity. Ukazuje rovněž, jak náročné bylo pro tehdejší československé představitele rozdělování finančních prostředků určených na podporu emigrace, jejichž množství se po štedrých 20. letech začalo rychle zmenšovat, což je nutilo k přísnější selekci. Zatímco například Ukrajinské národní muzeum a archiv získávalo v prvotním období dostatečnou subvenci umožňující jeho rozvoj, postupně bylo množství peněz omezováno a nakonec bylo další financování podmíněno předáním organizace československému státu. Transformovaný Ukrajinský historický kabinet patřící k tzv. Slovanským archivům ministerstva zahraničních věcí se následně dočkal obnovené finanční podpory. Oproti tomu největší muzejní instituce tehdejší ukrajinské diaspory – Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny – se od počátku musela spoléhat pouze na soukromé dárce a na podporu přicházející od ukrajinských spolků působících v zahraničí.

Jednou z nejdůležitějších kapitol knihy je ta poslední nazvaná *The Ukrainian Scholarly Community and the Outside World*, která se věnuje vztahům ukrajinské diaspory a československé i zahraniční společnosti. Popisuje pokusy jednotlivců i organizací zajistit svou účast v mezinárodním dění, snahu o uznání ukrajinského národa a ukrajinské státnosti ze strany Společnosti národů a dalších organizací. Tato činnost byla v československých podmínkách o to obtížnější, že vládou poskytovaná podpora byla podmíněna jejím nepolitickým základem, veškeré veřejné projevy musely tudíž být uskutečňovány s mimořádnou mírou diplomatického taktu. Po vzájemném československo-sovětském uznání *de iure* v roce 1934 začaly být veřejně projevované snahy o ukrajinskou svébytnost považovány za nevhodné. Narážely na četné protesty sovětské strany.

Autorka dále rozebírá vzájemnou spolupráci ukrajinských a československých intelektuálů, která, byť na první pohled snadná, vůbec nebyla samozřejmá. Potvrzuje sice nepříteliš četné zapojení ukrajinských činitelů do veřejného života československé majoritní společnosti, na druhou stranu, tam, kde k propojení došlo, šlo o kooperaci velmi efektivní a oboustranně přínosnou. Ani vzájemná spolupráce Ukrajinců v Československu s Ukrajinci žijícími v tehdy polské Haliči a rumunské Bukovině nebyla snadná, byť byla poměrně živá a rozsáhlá. Překážky jejímu rozvoji kladly jednak obtížně budovaný vztah československého a polského státu, jednak oficiální politika polské a rumunské vlády. Ty v jakýchkoliv národně emancipačních projevech svého ukrajinského obyvatelstva spatřovaly separatistické snahy. O obtížích s udržováním kontaktů s Ukrajinci žijícími na území Sovětského svazu

platí výše řečené dvojnásob. I zde nicméně existovaly (především ve 20. letech) výjimky, na které Nadia Zavorotna poukazuje a jimiž rozbíjí zjednodušující představu o hermetické izolaci sovětské společnosti před zahraničím.

Autorka deklaruje, že není jejím cílem postihnout problematiku ukrajinské emigrace v meziválečném Československu „en bloc“. Její práce však nabízí řadu motivů, společných osudů a historických jevů, které jednotlivé separátně působící části váží do logického zobecňujícího celku umožňujícího pochopit téma v uceleném kontextu. Poukazuje i na to, jakým způsobem ukrajinský prvek ovlivňoval tehdejší československou společnost, i na přínos života v emigraci pro rozvoj ukrajinského národního vědomí. Důrazem na tento bod může ve čtenáři vytvářet až přehnanou představu jakéhosi mesianistického poslání ukrajinské diaspory. Ta v autorčině podání uvědoměle bojovala za udržení a rozvoj ukrajinských národních myšlenek s vidinou budoucí ukrajinské státnosti, čemuž měli všichni její příslušníci svorně podřízovat své kroky. Řada konkrétních činů ukrajinských vzdělců byla přitom vedena prostou snahou o přežití v nelehkých podmínkách emigrace a o osobní uplatnění, přičemž ideové hledisko zůstávalo upozaděno.

V každém případě je kniha Nadi Zavorotné *Scholars in Exile* výsledkem pečlivé rozvahy, precizní badatelské přípravné práce a následné zodpovědné interpretace pramenů zasazené do dobových souvislostí. Podařilo se jí sestavit kompaktní text, který se vyznačuje stylistickou a informační přesností, jež je charakteristická pro knihy angloamerické produkce, navíc podložený svědomitou heuristikou. Současně se však neutápí v nepodstatných detailech, v dlouhých citátech a ve složitě formulovaných, přitom však významem marginálních, souvětích – což je naopak rys typický pro řadu prací ukrajinské provenience. Nové informace v knize najde nejen poučený laik, ale i badatel, který se dějinám ukrajinské diaspory ve 20. století věnuje systematicky. Českému čtenáři pak kniha připomíná jednu z nejpozitivnějších kapitol vlastních dějin 20. století – přibližuje události, kdy se mladý československý stát bez ohledu na vlastní problémy rozhodl systémově podpořit rozsáhlou multietnickou utečeneckou vlnu a poskytnout jí podmínky pro důstojnou adaptaci v nelehkém prostředí emigrace. Kniha ukazuje, že pozitivní dosah této podpory dalece přesáhl představy tehdejších vládních činitelů.

Lukáš Babka

Jacek Witold WOŁOSZYN,

Niepodległościowa konspiracja młodzieżowa na ziemiach polskich w latach 1944/45–1956,

Lublin-Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2019, 680 s.,

ISBN 978-83-8098-645-9.

Problematiku poválečné protikomunistické rezistence lze bezpochyby stále řadit mezi oblíbené výzkumné směry současné polské historické vědy. Vzhledem k rozsahu tohoto fenoménu, který bezesporu patřil v Evropě k těm nejvýraznějším, není tento zájem ničím zarážejícím.¹ Vedle prací zabývajících se fungováním větších odbojových organizací i menších partyzánských oddílů se objevují i práce přibližující specifitější podoby odporu polské společnosti vůči komunistické vládě. Jedná se např. o studie věnující se veřejným protestům,² ale i rezistenci mládeže.³ Právě odpor mladistvých byl jedním z témat, která dlouhou dobu stála poněkud stranou zájmu polských historiků; tato problematika byla navíc v kontextu činnosti „dospělých“ odbojářů z bývalé Zemské armády (*Armia Krajowa*) či národoveckých formací vnímána spíše jako „vedlejší“. Zmapování činnosti a motivace mladistvých účastníků aktivit proti komunistickému režimu přitom nabízí velice zajímavý náhled na myšlení a postoje dospívající části tehdejší polské společnosti. Zpracováním tohoto tématu se již řadu let zabývá Jacek Wołoszyn, v současné době přednášející na katolické univerzitě v Lublině, jenž vedle řady dílčích a případových studií shrnul výsledky svého výzkumu v recenzované knize.⁴

Na rozdíl od mnoha jiných prací věnovaných poválečné rezistenci, není ta Wołoszynova jen výčtem organizací a skupin, jejich členů a akcí, které odpůrci režimu provedli, ale již z úvodních kapitol je zřejmé, že se autor snaží sledovanou proble-

1 Srov. zejména: Rafał WNUK – Sławomir POLESZAK – Agnieszka JACZYŃSKA – Magdalena ŚLADECKA, *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, Warszawa-Lublin 2007.

2 Např.: Łukasz KAMIŃSKI, *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948. Formy pozainstytucjonalnego żywiołowego oporu społecznego*, Toruń 2000; Joanna DARDZIŃSKA, *Ulotki, hasła, anonimy. Formy indywidualnego sprzeciwu wobec systemu komunistycznego w Polsce w okresie 1945–1989*, Warszawa 2015.

3 Např.: Bogusław WÓJCIK, *Niepodległościowe organizacje młodzieżowe na Rzeszowszczyźnie w latach 1944–1956*, Rzeszów 2009; Monika KAŁA – Łukasz KAMIŃSKI (eds.), *Młodzież w oporze społecznym 1944–1989*, Wrocław 2002; Andrzej FRISZKE, *Między wojną a więzieniem 1945–1953*, Warszawa 2015; Bartłomiej NOSZCZAK, *Etos gniewu. Antykomunistyczne organizacje młodzieżowe w Warszawie (1944–1989)*, IPN, Warszawa 2015..

4 Např.: Jacek Witold WOŁOSZYN, *Konspiracja młodzieżowa na ziemiach polskich w latach 1944–1956*, Pamięć i Sprawiedliwość, 2011, č. 1(17).

matiku zasadit do širšího kontextu a pochopit souvislosti nezbytné k zodpovězení otázky, proč a za jakých okolností polská mládež přistupovala k aktivitám proti vládnoucímu režimu. Autor tak předkládá poměrně detailní rozbor situace polské společnosti po druhé světové válce, přístupy jejích částí k etablovanému režimu či budování státního monopolu v mnoha odvětvích života, včetně společenských organizací. Pro přiblížení kontextu doby a východisek rezistence autor sáhl po řadě prací z dalších vědních oborů, jako sociologie či psychologie. Tento interdisciplinární přístup významným způsobem obohatil vypovídající hodnotu jeho výzkumu.

Práce nepostrádá poměrně obsáhlý teoretický úvod přibližující nejen využitou literaturu a prameny, ale především základní východiska autorova výzkumu a otázky a cíle, které s ním souvisejí. Nechybí rovněž definice základních pojmů spojených s touto problematikou, jako mládež, konspirace, protest, politická opozice a společenský odpor. Toto vymezení rozhodně dodává předloženým výsledkům výzkumu na hodnověrnosti, neboť se díky tomu autor nedopouští zjednodušeného a zkresleného výkladu, který je bohužel v pracích zabývajících se problematikou odboje a odporu proti komunistickému režimu nezřídka přítomný. V první kapitole příznačně nazvané *Kontext* autor přibližuje společenské jevy a vývoj státní politiky, které ve svém důsledku zafungovaly jako hlavní impulsy protirežimních aktivit. Za jeden z nejvýznamnějších autor považuje ohrožení společenských hodnot, což vyvolalo různé postoje mládeže, mj. právě i ten antisystémový (s. 110). Na rozhodnutí k aktivnímu vystoupení proti režimu logicky navazuje vlastní geneze skupin odporu (II. kapitola). Z názvů některých organizací autor např. vyvozuje hlavní ideové proudy odporu mládeže – antisověťismus (s. 112), antikomunismus (s. 120), katolicismus (s. 139) či navazování na tradice odboje z období druhé světové války (s. 123). V další části se Wołoszyn zabývá představením souhrnného portréту protikomunistických skupin – územní působností, systémem řízení a velení, jako i původem mladistvých konspirátorů, který poněkud kolidoval s tehdejšími ideologickým výkladem, neboť byl převážně dělnický (s. 289). Vlastní činnost a cíle – případně formulované v programech některých skupin – dle autora v podstatě korespondovaly s koncepcí skautského odboje (*Szare Szeregi*) definovaného během druhé světové války. Tedy aktuální činnost („*Dziś*“), přípravy na zvrát – v realitě poválečné konspirace dominující spíše v rovině teoretické („*Jutro*“) a činnost ve svobodné zemi („*Pojutrze*“). Velká pozornost je v knize věnována i bezpečnostnímu aparátu, který se zabýval nejen likvidací skutečných projevů odporu i konstrukcí domnělých skupin, ale též infiltrací mládeže. Na příkladu činnosti struktur tajné policie autor poukazuje na rozpory, které se s kontrolou a „odhalováním“ protistát-

ní činnosti mezi mládeží pojily. Jedná se např. o ideologické pozadí patrné v souvislosti se vznikem Svazu polské mládeže (Związek Młodzieży Polskiej – ZMP), na který pochopitelně nemohlo být nahlíženo negativně (s. 449), jako i nutnost dodržování tzv. socialistické zákonnosti (aktuální především po roce 1953) na straně jedné a aktivizaci v potírání odporu na straně druhé (s. 471). Závěrečná část práce pak odpovídá poslední etapě spojené s činností skupin odporu, tj. jejich odhalením, likvidací, vyšetřováním a soudním postihem zúčastněných. Další život těchto osob je nastíněn jen částečně a není předmětem sledované práce.

Jestliže metodologický přístup autora lze hodnotit veskrze pozitivně, v případě práce s prameny lze shledat určité výhrady. Jedná se o popis vlastní činnosti jednotlivých skupin odporu a z toho vyplývajících závěrů. Autor se totiž při práci s prameny z provenience totalitních bezpečnostních služeb dostal k těžko řešitelnému problému věrohodnosti některých skutečností uvedených v tomto druhu dokumentů. Obzvláště patrný je tento fakt na tzv. charakteristikách, tedy stručných studiích vypracovaných *ex post* pracovníky rezortu bezpečnosti.⁵ Sám autor úskalí spojené s těmito písemnostmi, které vznikly pro určité účely a za specifických okolností, zmiňuje (s. 40), avšak jejich využití a představené závěry nepůsobí vždy zcela věrohodně. Není totiž zcela zřejmé, byla-li např. činnost skupin taková, jak byla prezentována v citovaných „charakteristikách“. Vzhledem k rozsahu práce, která se nezabývá pouze jedním případem, ale přináší desítky příkladů vztahujících se k jednotlivým aspektům fungování rezistentních skupin, je ale hlubší rozbor všech těchto kauz těžko představitelný. Další světlo na jejich pozadí by nicméně mohly vrhnout dokumenty vztahující se k revizím procesů a rehabilitacím účastníků rezistence. Tato neméně zajímavá problematika však v práci bohužel reflektována není. Představené ilustrativní příklady z činnosti konkrétních rezistentních skupin též mohou působit poněkud nejednoznačně. V některých částech totiž mírně uniká zhodnocení dané činnosti v obecnější rovině, a není proto zřejmé, jaký rozsah jednotlivé aktivity měly.

Navzdory těmto drobným rozporům vyplývajícím především z ohromného rozsahu tématu představuje sledovaná práce první takto ucelený a velmi solidně zpracovaný pohled na problematiku rezistence mládeže v poválečném Polsku. Jedná se skutečně o inspirativní práci, a to nejen z hlediska odporu mladistvých, ale

5 „Charakteristiky“, tedy základní informace o činnostech a likvidacích skupin odporu, vypracovávala především vojvodská velitelství Občanské milice (*Komenda Wojewódzka Milicji Obywatelskiej*) pro potřeby interních školení, zpracování souhrnných přehledů, vydávaných např. ve formě studií. Blíže např.: Jacek WOYNO, *Prace naukowo-badawcze prowadzone przez pion „C“ MSW (1960–1989)*, Przegląd Archiwalny, 2011, č. 4.

i jako model pro analýzu obdobných aktivit též u dospělé části populace, jistě nejen té polské.

Adam Zítek

Robert ADAM – František MARTÍNEK – Petr PÍŠA – Magdaléna POKORNÁ – Lucie RYCHNOVSKÁ (eds.),

Karel Havlíček. Korespondence III 1845–1847,

Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2020, 616 s.,

ISBN: 978-80-7422-476-8

V říjnu 2020 vyšel v Nakladatelství Lidové noviny již třetí svazek plánované šesti-dílné edice, jež si dala za úkol představit a do náležitého kontextu uvést veškerou dochovanou korespondenci Karla Havlíčka Borovského (1821–1856), jednoho z nejzásadnějších formovatelů moderní české žurnalistiky, kultury, ba i národa jako takového. Celkem 296 dopisů, Havlíčkem odeslaných i přijatých, jež vznikly v období ohraničeném počátkem roku 1845 a prosincem 1847, nabízí opět unikátní možnost nahlédnout do mnohdy neznámých sfér Havlíčkova privátního a veřejného života. Oproti oběma předchozím svazkům však nastává určitý zlom. Zatímco dosud jsme byli svědky Havlíčkova zrání, utváření se a hledání světonázoru v dobách teologických studií a následného pobytu v Rusku, tento díl, jak uvádí docenti Magdaléna Pokorná a Robert Adam v úvodní studii, již „dokumentuje Havlíčkovu cestu k věhlasu a k přednímu postavení v českém národním hnutí – už ne tolik v podobě cestopisného reportéra a satirického básníka, nýbrž jako literárního kritika a novináře“ (s. 35). Třetím svazkem tak prostřednictvím předkládaných listů vstoupíme do centra vlasteneckého kvasu předrevoluční české společnosti, v níž se jméno teprve pětadvacetiletého redaktora začíná stávat stále větším fenoménem.

K výraznému mezníku, jakým se pro Havlíčka i tehdejší českou veřejnou sféru stalo jeho dosazení do křesla redaktora *Pražských novin* a jejich přílohy *Česká včela*, však na jaře 1845 zbýval ještě necelý rok. Mladého vlastence tehdy nacházíme coby nového obyvatele města Prahy, kam přesídlil z Německého Brodu s cílem pracovat ve prospěch národní věci efektivněji, než jak by toho byl schopen v čele ochotnického souboru na maloměstě. Přestože frekvence dopisů předznamenávajících Havlíčkovu kariéru novináře a významnou dějinnou úlohu s každou stránkou roste, v první polovině publikace hraje nepřehlédnutelný part spíše milostná kore-

spondence s Františkou Weidenhoffrovou, dcerou německobrodských měšťanů, do níž se Havlíček zamiloval díky zmíněné divadelní společnosti.

Vývoji Havlíčkova vztahu s Fany a příčinám jeho ztroskotání se od druhé poloviny 19. století věnovala řada více či méně známých badatelů (mimo jiné Ladislav Quis, Jaromír Bělič nebo Zina Zborovská). Avšak zatímco uvedení zakládali své úvahy a hypotézy většinou jen na dopisech mezi Havlíčkem a Fany, až díky tomuto svazku, předkládajícímu veškerou dochovanou Havlíčkovu korespondenci daného období, se nabízí jedinečná možnost nevnímat peripetie milostného vztahu izolovaně, ale v co nejširším kontextu Havlíčkova života a naturelu. Tato skutečnost výrazně usnadňuje rekonstrukci možného scénáře úpadku jeho vztahu s Fany, a lze ji tak označit za jednu z nejsilnějších předností tohoto díla.

Na počátku svého přesídlení do Prahy Havlíček za svou láskou očividně teskní. Nepřekypuje sice zamilovanými slovy, jeho city ke „zlatínce Fanynce“ (s. 86) jsou ale jasně viditelné: „jen strpení, pak si to zas všechno vynahradíme, až se sejdem navěky“ (s. 67). Zároveň však lze z jeho listů cítit zvyšující se míru netrpělivosti, s jakou pracovitý mladík vyčkává konečně nějaký posun ve svém pracovním životě: „Kdybych jenom brzy mohl něco řádnějšího o sobě psát, však snad dá Bůh, že to nebude tak dlouho trvat“ (s. 66), píše své matce v dubnu 1845. Čtenář tak tuší, že ve chvíli, kdy se Havlíčkovu dosud nevyužitému potenciálu dostane možnosti plně se projevit v podobě činorodé práce ve prospěch národa, půjdou myšlenky na dívku z Německého Brodu stranou. Skutečně, první zřetelné signály počínajícího nesouladu se v listech objevují již v létě, na intenzitě ale začínají nabývat s ustanovením Havlíčka redaktorem *Pražských novin* v lednu roku následujícího. Havlíček, očividně nadšen svojí novou pozicí, znatelně s Fany omezuje písemný styk („nevíš, jak nerad teď péro do ruky беру, nemá-li to do tisku jít“, s. 188). Nicméně – a zde se plně projevuje ona výše zmíněná přednost publikace v podobě zahrnutí veškeré korespondence – z ostatních listů tohoto období jasně vyplývá, že se Havlíčkovi nedostávalo času odepisovat nikomu, nejen své milé, viz např. omluvný dopis A. V. Šemberovi (s. 222) nebo list bratru Františkovi: „Já ani Fany nepíšu, jen málokdy“ (s. 226).

V červnu již redaktor otevřeně vyjadřuje oprávněné pochybnosti nad budoucím souladem svého světonázoru s tím Františčiným: „to jediné, musím se Ti přiznat, mi nepokoj činí, nebudeš-li časem se mnou a s jednáním mým nespokojena, protože se ti časem bude zdát podivno viděti mne jednat zcela jiným způsobem, než jiní lidé jednají“ (s. 219). V létě lze cítit rozmrzelost na obou stranách: „Cožpak neznáš slova, s kterými bys mě mohl vlídněji z bludu vyvésti?“ (s. 236), ptá se Hav-

líčka stále roztrpčenější Weidenhoffrová v srpnu. Vcelku očekávatelné finální odloučení světa pražského redaktora a německobrodské slečny s nutně užšími obzory a konzervativnějšími názory, které kritickému intelektuálovi Havlíčkovi stále méně imponovaly, pak nastává v září. Tehdy Havlíček informuje bratra, že se s rodiči Fany pohádal „a že z toho ze všeho snad nic nebude“ (s. 240). Tímto okamžikem se cesty Františky Weidenhoffrové a Karla Havlíčka navždy rozcházejí. Avšak žal z rozpadu vztahu pragmatického Havlíčka zřejmě výrazněji neochromil – již o několik dní později žádá matku, aby mu na zimu nechala vyudit pořádné prase a naložila zelí (s. 242).

„(P)rávě dnes v noci napsal jsem velmi ostrou [kritiku – pozn. autora] na spis p. Tylův *Poslední Čech*“ (s. 86), píše Havlíček Fany na sklonku jara 1845. Zřejmě ani on sám netušil, co svým britkým soudem vyvolá. Již v půli července tak Františka oznamuje, že „zde v Praze moje kritika učinila veliký hřmot, všechno běhalo do káfiren čísti, jak si *Posledního Čecha* podávají“ (s. 99). Text, jak známo, znamenal přelom nejen pro tehdejší českou společnost,¹ v níž se Josef Kajetán Tyl těšil statusu nenapadnutelné ikony, ale zároveň i pro samotného autora – přestože Havlíček mírně ironicky konstatuje, že si tím získal slávu způsobem „velmi laciným“ (s. 104), byl si bezesporu vědom skutečnosti, že to byl právě daný text (a úsilí Františka Palackého),² co podnítilo nakladatele *Pražských novin*, aby Havlíčkovi nabídli místo redaktora.

O počátcích redaktorské práce „Havla Borovského“ bylo řečeno a napsáno mnoho, nejnovější svazek jeho korespondence však obsahuje nemálo nových a pozoruhodných faktů, pravdaže zejména těch týkajících se pozadí vzniku některých článků (z pera jeho i ostatních přispěvatelů). Prostřednictvím písemných reakcí čtenářů se ale zároveň nabízí jedinečná možnost dozvědět se, jak Havlíčkovy názory vnímali mnozí jeho současníci. Nanejvýš schopný a pracovitý redaktor periodika, které pod jeho vedením doznalo širokého vřhlu daleko za hranicemi české metropole,³ si svými jasně formulovanými stanovisky získával řady příznivců stejně, jako

1 O zásadním významu kritiky *Posledního Čecha*, jemuž Havlíček vyčítal uměleckou plytkost i přizívání povrchního vlastenectví, viz např. Jaroslav VLČEK a kol., *Literatura česká devatenáctého století: od Josefinského obrození až po českou modernu*, Díl III. část 1: *Od K. H. Máchy ke K. Havlíčkovi*, Praha 1905, s. 579–583.

2 Karel KAZBUNDA, *Karel Havlíček Borovský, svazek I.*, Praha 2013, s. 229–238.

3 Zatímco počet odběratelů *Pražských novin* v lednu 1846 čítal okolo dvou set osob, po roce Havlíčkova vedení se toto číslo skoro pětinasobně navýšilo (Václav ŘEZNÍČEK, *Karel Havlíček*, Praha 1897, s. 88.). Připočteme-li pak ty, kteří si periodikum nepředpláceli, ale kupovali na stáncích či vypůjčovali od známých, dosahoval počet čtenářů ve sledované době přinejmenším několika tisíc (Antonín HAJN, *Národ o Havlíčkovi*, Praha 1936, s. 6.).

si vytvářel nepřátele, s nimiž se nejednou přel i veřejně, tj. prostřednictvím článků. O tom, že ne vždy byly Havlíčkovy půtky čtenářstvu po chuti, svědčí např. dopis právníka Josefa Havelky z června 1846, v němž Havlíčka prosí, aby zanechal hádek s redaktorem *Květu* Jakubem Malým, neboť „neprospívají k oučelu Vašemu i našemu, nýbrž u nepřítelů našich v posměch a potupu nás uvádí!“ (s. 211). List Havlíčkova přítele Karla Jiříčka je zase výtečným dokladem dobové percepce názorů publikovaných na stránkách *Pražských novin* v řadách venkovských čtenářů, kteří Havlíčkovo úsilí vnést do veřejného života méně sentimentálního vlastenectví a více kritického myšlení mnohdy nevnímali s příliš velkým pochopením (viditelné popuzení způsobila zejména kritika Tyla, s. 260–261). Přestože se jedná o vzorek v podstatě nicotný, zahrnující v podstatě jen reakce odesílatelova okolí, vzhledem k absenci podobných dobových dokumentů v sobě daná zpráva nese nanejvýš vzácnou vypovídací hodnotu.

Zásadní místo konfrontační roviny v Havlíčkově veřejné činnosti je fenoménem všeobecně známým. Jak ale dosvědčuje tato publikace, „boje“ mladý redaktor zdaleka nesváděl pouze na poli žurnalistiky – hádal se a rozčiloval i v soukromí: „to musí být, má-li být nějaký veselejší život, aby se trochu lidé třeli“ (s. 100), těšil Havlíček Fany, která s konfliktním potenciálem svého nastávajícího nesouzněla. Přestože jsme i v předchozích dvou svazcích měli možnost sledovat občasné příklady Havlíčkovy nekompromisnosti a přísných měřítek, která uplatňoval vůči sobě i svému okolí, ve třetím díle se jeho pověstná ostrá letora projevuje již zcela otevřeně. Do sporu tak přichází v podstatě s každým, s kým vede dlouhodobou korespondenci. Např. Vilém Gabler přítele Havlíčka v jednom z listů nepřímě označuje za egoistu a lituje, že měl o něm „příliš vysoké mínění“ (s. 47), Ferdinand Kopp se zase proti Havlíčkovu nedochovanému dopisu vymezuje slovy, že není žádný padouch, „s nímž si takové řeči vésti dovoluujete“ (s. 83). Nelichotivými výrazy častuje Havlíček i bratry Františka („nemá dobrého základu ani v srdci, ani v hlavě“, s. 130) a Josefa, který v Praze s nevalným prospěchem studoval filozofii: „lenoch, nedbalec a lhář jest“ (s. 360). V této souvislosti zaujmou dopisy kněze Františka Mudry, Havlíčkova spolužáka ze semináře, z jehož řádků sice rovněž vyplývá, že jej Havlíček něčím popudil, pan farář však neoplácí stejnou mincí a vždy reaguje s blahosklonnou shovívavostí.⁴

⁴ Havlíčkovo ne zcela pozitivní hodnocení mnohých z jeho nejlepších přátel (Gabler, Jirgl, Mudra aj.), jejichž listy tvoří nedílnou součást vydávané korespondence, uvádí např. Karel Tůma, *Karel Havlíček Borovský: nejslavnější publicista českého národa*, Kutná Hora 1883, s. 26–27.

Značnou část druhé poloviny tohoto svazku tvoří ne příliš zajímavé dopisy související s veřejnou sbírkou na českou průmyslovou školu (z ideje nakonec sešlo). Monotematicnost je však pouze zdánlivá. Vedle četných listů přispěvatelů z řad českých vlastenců⁵ se totiž právě v této době, tedy v průběhu roku 1847, začínají v dochované korespondenci objevovat první příznaky podrážděnosti státní moci, která výše zmíněnou Havlíčkovu otevřenost v názorech a britký styl nehodlala přecházet s takovou tolerancí, s jakou tak činili mnozí jeho blízcí. Již v březnu 1846, tj. pouhé dva měsíce po převzetí redakce *Pražských novin*, Havlíčka na nebezpečí přílišné otevřenosti upozorňuje vlašimský kaplan Kohlrus, obávající se, že panu redaktorovi „z rukou vyderou redakci“ (s. 194). Pochyby o nekonečné shovívavosti státního aparátu ostatně vyjadřuje i sám Havlíček, a to v prvním dochovaném dopise Boženě Němcové z počátku prosince roku 1846. Spisovatelce v něm omluvným tónem vysvětluje, proč nemůže vydat její článek, a zároveň otevřeně reflektuje svou nelehkou situaci: „očekávám každou chvíli, že se má vláda novinářská krátkým dekretem z vídeňské policie skončí“ (s. 252).

První reálný zásah cenzury přichází v květnu následujícího roku prostřednictvím dopisu Knížního revizního úřadu, jenž se Havlíčka táže, co jej oprávnilo zveřejnit článek o způsobech, jakými pruští úředníci nakládají s vandrovními a tuláky, kde prý zaznívají „podvrtné názory“ (s. 329). S dalšími stránkami pak čtenář seznává, že tento první varovný list nebude ani tím posledním. Zatímco v předchozím svazku Havlíček zásahy cenzury rakouského státu zmiňoval „pouze“ v souvislosti s kontrolou soukromé korespondence mířící z Ruska,⁶ zde již c. k. úřady vstupují do jeho života aktivně. Havlíčkovy argumentačně brilantní odpovědi, jimž nechybí velice umně a mezi řádky skrytá ironie, jsou sice skvělým počtením po všech stránkách, nicméně žalostné události následujících let z nich činí smutná mementa marného boje pokrokového intelektuála, jenž státní šikaně, onomu osudovému determinantu svého života, nedokázal v konečném důsledku vzdorovat.

To však předbíháme. Úplně poslední psaní tohoto svazku, které na konci roku 1847 napsala Havlíčkovi jeho nastávající choť Julie Sýkorová, je prosté jakýchkoliv obav z budoucnosti, sálá z něj jen láska a očekávání slibných zítřků. Na sklon-

5 Vzhledem k antiklerikálnímu tónu řady Havlíčkových textů překvapí velké množství římskokatolických duchovních, kteří mu u příležitosti zaslání peněžních obnosů zároveň vyjadřují sympatie a podporu jeho vedení *Pražských novin*, což svědčí o tom, že zdaleka ne všechny členy stavu církevního Karel Havlíček pobuřoval.

6 Důvody, proč své epigramy nechce posílat z Ruska domů, objasňuje Havlíček – plně si vědom potenciálních represí – poměrně odlehčeným tónem důmyslné alegorie: „jsou tuze něžné, zvadly by na hranici“ (Karel HAVLÍČEK, *Korespondence II 1843–1844*, Praha 2019, s. 55.).

ku prosince tak šestadvacetiletého Havlíčka zanecháváme jako šťastného muže s mnoha vizemi a coby stále výraznějšího hybatele českým veřejným životem, abychom s ním v příštím, již čtvrtém svazku (jehož vydání je plánováno ke 200. výročí jeho narození) vkročili do druhé půle této edice a zároveň do neklidného roku 1848. Ten bude přelomovým okamžikem nejen pro další vývoj českého národa, ale nenávratně ovlivní i další osudy Havlíčka samotného a jeho blízkých. „Od Nového roku chystám se k veliké činnosti“ (s. 390).

Každé literární dílo, jež je součástí edice, nutně vybízí ke komparaci s ostatními svazky dané řady. Třetí díl Havlíčkovy korespondence v porovnání se dvěma předchozími plně ob stojí ve všech směrech. Precizně zpracovaný a tradičně objemný poznámkový aparát pomáhá nejen neztratit se ve stále narůstajícím množství jmen a historických reálií, ale zároveň umně propojuje jednotlivé fragmenty korespondence četnými odkazy a vysvětleními, což čtenáři značně ulehčuje orientaci. Ke snadnější práci s knihou rovněž přispívají úvodní studie analyzující dvě hlavní roviny tohoto svazku, tj. vývoj Havlíčkova vztahu s Fany a začátky jeho redaktorské činnosti. Vyzdvihnout je třeba úroveň překladu (především se jedná o Havlíčkovy německy psané odpovědi Knižnímu reviznímu úřadu), jemuž se podařilo zachovat jemně ironický podtón, specifické obraty a doklady pisatelovy schopnosti věcně a přesvědčivě obhajovat svá stanoviska. Rovněž třetím svazkem tak editorský tým zcela naplnil očekávání těch čtenářů, jimž se do rukou dostaly již vydané části edice, což předznamenává vysoce odbornou úroveň a erudovanost i dalších tří připravovaných svazků.

Matěj Matela

Saša BRAJOVIĆ,
Lujo Davičo. Fragmenti života,
Beograd, Clio 2019, 160 s.,
ISBN 978-8671026116.

Černohorská historička Saša Brajović, profesorka Filozofické fakulty Bělehradské univerzity a Univerzity Donja Gorica v Podgorici, se dlouhodobě zabývá dějinami výtvarného umění a vizuální kultury v období od 15. do konce 19. století.¹ Biografie věnovaná osobnosti Luja Daviča (1908 Bělehrad – 1942 Nikšić), levicově orien-

1 Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GAČR).

tovaného avantgardního umělce a účastníka národněosvobozenického odboje za druhé světové války, pro ni představuje vykročení novým směrem. Jak autorka vysvětluje v úvodu, prvotním podnětem, který vyvolal její zájem o L. Daviča, byly vzpomínky její matky na dětství v černohorském Nikšići za druhé světové války. Za italské okupace chodila nabírat vodu ke stejné studni ve sdíleném dvoře, kam pravidelně přicházel omývat ovoce a zeleninu usměvavý mladík, pracující jako číšník v místním hotelu. Koncem června 1942 se v sousedství strhla vřava: tentýž mladý muž spáchal atentát na skupinu italských důstojníků, kteří hotelovou restauraci využívali jako kantýnu. Za svůj čin zaplatil životem. Když se Saša Brajović začala osobností Luja Daviča blíže zabývat, zjistila, že dětská vzpomínka její matky je vzhledem k uplynulému času a nedostatku očitých svědků v současnosti jedinou bezprostřední vzpomínkou na Daviča, kterou se jí podařilo objevit. Od roku 1960 nese jméno L. Daviča první a dodnes nejvýznamnější baletní škola v Srbsku i v prostoru někdejší Jugoslávie. Ačkoli zní díky této skutečnosti mnohým jeho jméno povědomě, život a dílo samotného Daviča zůstávaly až do vydání recenzované biografie do značné míry neznámé.

V první části práce rekonstruuje Saša Brajović Davičovo rodinné prostředí, dětství, dospívání a počátky umělecké dráhy. Lujó Davičo pocházel ze známé židovské sefardské rodiny, usazené v Bělehradě již v první polovině 19. století. Davičové tvořili jednu z větví rozsáhlé rodiny Haim/Hajim, podle tradice bylo jméno Davičo původně přezdívkou, kterou jednoho z Lujových předků oslovoval srbský kníže Miloš Obrenović (pravděpodobně však přezdívkou vznikla v samotné sefardské komunitě). Strýcem L. Daviča byl Haim Samuilo Davičo, srbský diplomat a první představitel moderní židovské literatury, psané srbským jazykem. Jeho otec, advokát Benko Davičo, bojoval v balkánských válkách, roku 1913 podlehl choleře. Bělehradský hrob B. Daviča je součástí památníku židovských vojáků, padlých v řadách srbské armády v letech 1912–1918. Lujova matka Streja Levi Davičo se po smrti manžela věnovala péči o tři syny, kterým se snažila zajistit kvalitní vzdělání západoevropského typu. Všechny nakonec o několik desetiletí přežila. Nejstarší ze synů, Samuilo, byl v červenci 1941 popraven při první organizované masové vraždě židovských občanů Bělehradu, prostřední bratr Avram Arsen zemřel na tyfus nebo malárii roku 1934 v kibucu Mishamar HaEmek v Palestině. Nejmladší Lujó se narodil jako Juda Leon Davičo 22. května 1908 v Dorćolu, bělehradské čtvrti, známé velkou koncentrací židovského obyvatelstva. První světovou válku i první poválečná léta strávila Streja L. Davičo se syny v zahraničí, převážně v Ženevě, posléze v Chamonix. Za pobytu ve Švýcarsku se

Lujo Davičo začal intenzivně věnovat tanci. Do Bělehradu se vrátil již jako talentovaný tanečník, jeho první doložené veřejné vystoupení se zde konalo roku 1922. Posléze navštěvoval zdejší taneční školu Magy Magazinović. Ve druhé polovině 20. let se L. Davičo znovu vydal na několik let do Ženevy, kde roku 1930 absolvoval baletní školu.

Po definitivním návratu do Bělehradu se zařadil k početné skupině židovských umělců a intelektuálů, kteří přinášeli do konzervativního a tradicionalistického srbského prostředí nové podněty a kreativní energii. V první polovině 30. let vystupoval L. Davičo v Bělehradě jako samostatný umělec – tanečník. Soudě podle reakcí dobového tisku byl úspěšný a oblíbený. Nikdy se nicméně nestal členem baletního souboru Národního divadla. Přední jugoslávská baletní scéna, řízená tehdy převážně ruskými „bíлыми“ emigranty, byla poměrně rigidně svázána principy klasické ruské baletní školy. Pro tehdejší moderní evropský balet zde nebylo místo. Sám Davičo podle všeho o proniknutí do souboru Národního divadla ani neusiloval. V posledních letech před druhou světovou válkou už nevystupoval samostatně, věnoval se choreografii a pedagogické činnosti jako profesor Hudební akademie a Střední hudební školy Stanković, s jejímž ředitelem, Čechem Emilem Hájkem, udržoval dobré vztahy. Zkušenosti z pobytu v kulturně a politicky liberálnějším Československu měl také Davičův nový kolega, komunistický aktivista Vojislav Vučković, který roku 1934 obhájil doktorskou dizertaci na Univerzitě Karlově, věnovanou hudbě jako prostředku propagandy. Davičo se přátelil také s Ludmilou Lidou Frajt, pocházející z rodiny českých hudebníků, usazených v Srbsku již před první světovou válkou. (Ludmila L. Frajt získala posléze roku 1946 diplom bělehradské hudební akademie jako vůbec první hudební skladatelka v Srbsku.) Až do zákazu činnosti ze strany režimu roku 1938 se Davičo intenzivně angažoval v levicově orientovaném hudebním souboru Abrašević, který sdružoval převážně intelektuály a dělníky (přes 70 z jeho celkem 80 členů zahynulo za druhé světové války, většinou v řadách komunisty vedeného národněosvobozenického hnutí). V průběhu 30. let se zároveň pozvolna měnil postoj srbské společnosti k Židům. První fázi tohoto procesu charakterizuje S. Brajović jako „relativizaci antisemitismu“, po níž následoval nárůst antisemitismu skutečného. V říjnu 1940 byl v Jugoslávii přijat *numerus clausus*, omezující počet osob židovského původu na univerzitách, Židům bylo také již několik měsíců před okupací zakázáno věnovat se obchodu s potravinářskými produkty. Zároveň posilovaly antisemitské tendence Srbské pravoslavné církve, které ztělesňoval zejména vlivný vladyka Nikolaj Velimirović, známý svým obdivem k nacismu (po smrti byl církví svatořečen).

Lujo Davičo neměl podle všeho blízké osobní vztahy s vysoce postavenými Židy, působícími v komunistické straně (KPJ). Patřili mezi ně Moša Pijade, Oto a Pavle Bihalji nebo Pavle Pap. Přátelil se ovšem s řadou levicově orientovaných osobností z židovského i nežidovského prostředí, kteří byli jejími členy. Vedle zmiňovaného Vojislava Vučkoviće mj. s bratry Isidorem a Borou Baruchovými, v souboru Abrašević spolupracoval také se známým bosenským intelektuálem Veselinem Maslešou. Je jisté, že se sám Lujo Davičo před druhou světovou válkou stal také členem KPJ. Podle některých zmínek byl do strany přijat roku 1941, S. Brajović se ovšem nepodařilo najít žádný písemný doklad, který by datum, tradované v literatuře, s jistotou potvrdil.

Podle svědectví tehdejší studentky a budoucí herečky Mirjany Kodžić se Lujo Davičo po masivním bombardování Bělehradu 6. dubna 1941 německým letectvem jako jediný vyučující Hudební akademie dostavil do školy, aby dál plnil své povinnosti. První měsíce okupace, pro židovské obyvatelstvo obzvlášť tragické, strávil L. Davičo podle všeho v Bělehradě. Došlo k zavedení řady protizidovských opatření, zatýkání jednotlivců, plošným internacím a systematickému vyvražďování, na čemž se spolu s německými okupanty aktivně podíleli také místní velkosrbští nacionalističtí kolaboranti. „Ilegální“ Židé, kteří se tajně skrývali, byli systematicky vyhledáváni a likvidováni, značný počet jich byl odhalen do konce podzimu 1941. Podrobnosti o osudech L. Daviča v tomto období nejsou známy. Podle S. Brajović zahynula velká část jeho přátel a příbuzných již v první fázi okupace, další později padli jako příslušníci odboje a ti nemnozí, kteří přežili válku a mohli o Davičovi možná vědět něco bližšího, již dnes také nejsou mezi živými.

Posléze se Davičo uchýlil do Černé Hory, kde neměl žádné předchozí vazby. Černá Hora byla v letech 1941–1943 okupována fašistickou Itálií, pod jejíž vládou na rozdíl od oblastí, obsazených nacistickým Německem, neprobíhala systematická perzekuce a vyvražďování Židů. Proto pro ně (spolu s Itálií taktéž kontrolovanou Albánií a Dalmácií) představovala v první fázi okupace jistější útočiště než Bělehrad nebo oblasti pod přímou vládou chorvatských ustašovců. Autorce se podařilo získat ojedinělé svědectví publicisty Veljka Šakotiče z Nikšiće († 2002). Podle Šakotiče, který působil jako ilegální člen komunistické strany v okupovaném Nikšići, dorazil Davičo do Černé Hory s pomocí Iliji Erbeze, člena KPJ, studenta a šampiona Bělehradské univerzity v šachu, jenž odtud pocházel. Erbez, který sám o několik měsíců později zahynul v odboji, pravděpodobně zařídil, aby Daviča zaměstnala rodina Makridů, vlastníci hotel Nikšić ve stejnojmenném městě. Počátkem roku 1942 převzala hotel italská armáda. Sloužil pak zejména potřebám důstojníků.

Není známo, zda se Davičo vykazoval falešnými dokumenty, ani zda někdo věděl o jeho židovské identitě. Autorka předpokládá, že Italové pravděpodobně oceňovali jeho znalosti cizích jazyků.

Brajić zmiňuje, že se do Černé Hory uchýlili také další Židé a levicově orientovaní přátelé L. Daviča, ačkoli nemáme doklady o tom, že by s nimi byl v kontaktu. Jmenuje několik z nich (mj. Moša Pijade, Veselin Masleša, Jaša Alfuli, Moric Demajo, Rena Abravanel, Ružica Ripp, Lujovi příbuzní Mirko a Jaša Davičo a další). Neuvádí ovšem, že až do léta 1941 se v Černé Hoře snažily najít útočiště stovky židovských uprchlíků z jiných částí Jugoslávie, nikoli jenom jednotlivci. Prakticky všichni však byli italskými okupačními jednotkami po vypuknutí masového povstání černohorského lidu z 13. července 1941 preventivně pozatýkáni, odesláni do internačních táborů na území Albánie a posléze až do Itálie (což větší části z nich s ohledem na pozdější vývoj války pravděpodobně zachránilo život). V té době však L. Davičo podle všeho ještě pobýval v Bělehradě. Vzhledem k proměnlivé povaze válečného konfliktu na území Černé Hory a mobilnímu charakteru národněosvobozenického hnutí pak Židé, kterým se podařilo vyhnout italské internaci, nebo dorazili do oblasti teprve ve druhé polovině roku 1941, většinou dočasně opustili černohorské území spolu s partyzánskými jednotkami, jež se pod tlakem okupačních a kolaborantských sil stáhly do Bosny. Několik Židů, kteří se v Černé Hoře připojili k odboji, zaplatilo za své angažmá životem (z osobností, jmenovaných autorkou, mj. Moric Demajo, popravený Itálií za účast v povstání z 13. července 1941, Ružica Ripp a Rena Abravanel). V případě dr. Ružice Ripp uvádí S. Brajić mylně, že byla zastřelena (s. 138). Ve skutečnosti zajatou partyzánskou lékařku v březnu 1942 v Kolašinu veřejně oběsili příslušníci místních velkosrbských kolaborantských jednotek (četnici), přičemž nařídili, aby popravě židovské odbojařky povinně přihlíželi žáci a učitelé místních škol. Saša Brajić věnuje v rámci relativně krátké biografie náležitou pozornost také antisemitské propagandě v Černé Hoře, která úzce orientovaným specialistům na dějiny druhé světové války dosud většinou takřka nestála za zmínku, ačkoli rozhodně nešlo o marginální téma. Antisemitské texty v okupačním tisku produkovali v Černé Hoře po celou dobu okupace téměř výhradně představitelé velkosrbsky orientovaného četnického hnutí, blízcí Srbské pravoslavné církvi, kteří se zejména za německé okupace v letech 1943–1944 také aktivně podíleli na nacistickém „konečném řešení“ židovské otázky v Černé Hoře.

Na jaře 1942 probíhaly v Černé Hoře úspěšné ofenzivy italských a kolaborantských (četnických a zelenašských) jednotek proti partyzánskému hnutí. Nikšić se stal důležitým opěrným bodem italské a četnické vojenské moci. V samot-

ném měště docházelo k odhalování a likvidacím příslušníků odboje, kteří byli před popravou ve snaze zastrašit obyvatelstvo nezřídka nejprve demonstrativně vedeni v poutech středem města (v květnu 1942 zde také vznikla známá fotografie partyzána Ljuba Čupice, odváděného na popravu se svázanýma rukama a širokým úsměvem na tváři, která dodnes představuje jeden z ikonických symbolů antifašistického hnutí v Černé Hoře). Na konci jara se většina partyzánských jednotek z černoohorského území vzhledem k situaci stáhla do Bosny. Řada jeho přátel, příslušníků židovského národa a ideových soupeřů, tehdy zahynula. Lujo Davičo zůstal podle všeho v okupovaném měště sám, bez kontaktů a bez šance připojit se v dohledné době k partyzánským jednotkám. Mohl pravděpodobně dál zůstat v ilegality, přežívat den za dnem a pasivně čekat, zda se dříve dočká obratu ve válce nebo bude odhalen. Místo takové existence se rozhodl pro radikální individuální akci.

O atentátu na italské důstojníky, který Davičo provedl 25. června 1942 v jídelně hotelu, kde byl zaměstnán, se S. Brajović nepodařilo najít bezprostřední písemné zdroje ani spolehlivá svědectví. Jeden partyzánský dokument uvádí, že na místě zůstal jeden mrtvý, dva důstojníci podlehlí následkům útoku později a několik dalších bylo zraněno. „I v této zprávě, sepsané bezprostředně po Davičově činu, se objevují nepřesné informace. To zůstane svým způsobem Davičovým osudem. V pozdějších textech najdeme chyby skoro ve všem: od jeho jména, roku narození, profese, místa, kde vystudoval, přes rok a místo, kde došlo k atentátu, počet a národnost těch, kdo při něm zahynuli až po místo a rok Davičovy smrti.“ (s. 156). Podle jednoho svědectví, tradovaného za války ústně a zaznamenaného až mnohem později, se Davičovi ve skutečnosti nepodařilo zabít nikoho, při neúspěšném pokusu o atentát byl raněn a vzápětí na místě umlácen. Podle jiného svědectví atentát přežil, byl mučen ve věznici vedenou karabiniéry a posléze spolu s dalšími 20 komunisty, partyzány a jejich pomahači z řad místního obyvatelstva 27. června 1942 zastřelen pod vrchem Trebjesou, kde za okupace probíhala většina poprav v Nikšići. Jeden italský dokument, týkající se této hromadné popravy, naznačuje, že šlo o odvetu za atentát na důstojníky, o počtu obětí, osobě a osudu atentátníka ale neuvádí žádné bližší podrobnosti. Na základě zprostředkovaných informací se o Davičově hrdinském činu zmiňuje známý jugoslávský historik Vladimir Dedijer ve svých válečných denících, v nichž s odstupem několika měsíců uvádí, že si atentát vyžádal dva mrtvé. Není pochyb o tom, že atentát na italské důstojníky provedl Lujo Davičo z vlastního popudu, jako individuální odbojový čin, nešlo tedy o akci uskutečněnou na základě rozkazu partyzánského velení.

Podle svědectví Mily Makrid, která provozovala hotel, kde Davičo spáchal atentát, dorazila do Nikšiće den po smrti syna jeho matka Streja Levi Davičo, která předtím pobývala v internaci na území Albánie. O místě synova pobytu se dozvěděla z jeho dopisu. S. Brajović předpokládá, že se bezprostřední časová souslednost nemusí zcela zakládat na skutečnosti. Z později publikovaných vzpomínek ovšem podle jejich zjištění vyplývá, že Streja L. Davičo skutečně nedlouho po synově smrti, v červenci 1942, pobývala v Nikšići. Posléze se na území Černé Hory přidala k partyzánskému hnutí a zůstala v jeho řadách až do konce války. Podrobnosti o jejím osudu v albánské internaci i na černohorském území ovšem zůstávají nadále neznámé. Streja L. Davičo přišla o všechny děti, členy rodiny i většinu přátel. Ačkoli po válce prožila další tři desetiletí (zemřela roku 1978), na náhrobní kámen nechala vedle svého jména vytesat i frázi „oběť fašismu“, která se tradičně objevuje u přímých obětí druhé světové války.

V závěrečné kapitole, věnované „posmrtném životu“ L. Daviča, označuje S. Brajović za důležitý mezník ve vývoji kolektivní paměti na jeho osobnost a čin článek Vladimira Dedijera k desátému výročí smrti tohoto „umělce-bojovníka“ („umjetnik-borac“) z roku 1952. Od roku 1960 nese jméno L. Daviča zmiňovaná baletní škola v Bělehradě, následujícího roku byla umístěna pamětní deska také na bývalém hotelu Nikšić ve stejnojmenném černohorském městě. V rámci modernistického památníku obětem odboje, popraveným pod Trebjesou, odhaleného roku 1987, je uvedeno i jeho jméno. Kdesi v tomto prostoru leží pravděpodobně také Davičův neoznačený hrob.

Biografii Luja Daviča doprovází bohaté obrazové přílohy: fotografie, dokumenty, dobové ohlasy z tisku. Větší počet fotografií, které S. Brajović získala od vzdálených příbuzných L. Daviča, je zde publikován poprvé. Životopis L. Daviča nadále zůstává poněkud fragmentární, některá bílá místa se nepodařilo a vzhledem k nedostatku zdrojů také už nejspíš nikdy nepodaří adekvátně zaplnit. Kniha S. Brajović, mapující krátký, ale pozoruhodný a v mnoha směrech naplněný život židovského avantgardního umělce, kulminující hrdinským odbojovým činem, představuje vítaný příspěvek k dějinám druhé světové války v prostoru bývalé Jugoslávie, k osudům Židů na území Srbska a Černé Hory i cennou sondu do kulturního života Bělehradu a Jugoslávie mezi dvěma světovými válkami.

František Šístek

Margarita MATIJEVIĆ,

„Između partizana i pristojnosti“

Život i doba Svetozara Rittiga (1873.–1961.),

Zagreb, Plejada – Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2019, 456 s.,

ISBN 978-953-7782-64-1; 978-953-8102-18-9

Katolický duchovní, člen Jihoslovanské akademie věd a umění, politik a veřejný činitel Svetozar Rittig se v chorvatském a jugoslávském veřejném prostoru pohyboval počínaje první dekadou minulého století po dalších více než padesát let. Rittigovy osudy se v mnoha ohledech vymykaly z obvyklých schémat, v jejichž rámci se zpravidla odvíjely životní příběhy jeho do politického a veřejného dění vstupujících chorvatských současníků. Rittig byl jedním z mála chorvatských duchovních, kteří se již před vznikem Království Srbů, Chorvatů a Slovinců plně a trvale identifikovali s jugoslávskou ideou. Zmíněná vazba pro něj nebyla jen utilitární, neoslabovala jeho chorvatské vlastenectví, ani jeho klíčové sepětí s římskokatolickou církví. Plně se to projevilo za druhé světové války, kdy se po dvouletém skrývání před tušenou mstou ustašovců, po pádu Itálie v září 1943 jako sedmdesátiletý, potenciálně již k jiným světům mířící stárnoucí muž, připojil k partyzánskému hnutí. Doplnil Vladimira Nazora a Ivana Ribara v nepočetné skupině veřejně známých chorvatských nekomunistů, kteří se jednoznačně postavili za proud jugoslávského hnutí odporu vedený Titem. Mezi partyzány i jejich veřejnými podporovateli byl zároveň jediným známějším římskokatolickým duchovním chorvatského původu. Tato exkluzivní role ho po válce dovedla do vlády Lidové republiky Chorvatsko, ve které po několik dalších let předsedal komisi pro církevní a náboženské otázky.

Napsat vědeckou biografii Svetozara Rittiga, navíc, jak autorka již v titulu knihy avizuje, v kontextu proměn doby, nepředstavovalo právě jednoduchý úkol. Rittigovy životní osudy se odvíjely minimálně ve čtyřech navzájem velmi různorodých historických etapách. Mládí a velkou část jeho dospělých let rámovala realita Zalitavska, respektive částečně autonomního trojjediného chorvatského království. Další téměř čtvrtstoletí pak bylo spjato s královskou Jugoslávií. Třetí, čtyřletou, tedy relativně krátkou, ale svým charakterem znovu zcela specifickou a převratnou etapu pak představovalo období druhé světové války, spjaté s parcelací Jugoslávie, ustašovským státem a levicovou rezistencí. Závěrečné, nikterak krátké a opět důležité období Rittigova života a veřejné činnosti se pak odvíjelo za Titova levicově autoritativního režimu. Před autorkou stál nelehký úkol zasadit výklad do takto se

proměňujícího dobového kontextu, jehož modifikace – více než u většiny jeho současníků – ovlivňovaly Rittigovy osudy. Zároveň však bylo nutné nezahltit text opakovaným či příliš podrobným vysvětlováním dějinného rámce a s tím spojenými odbočkami a exkurzy. Margaritě Matijević se podařilo toto obtížné zadání splnit pouze částečně.

Další, velkou komplikaci představovala skutečnost, že Rittig byl sice významnou a obecně velmi známou osobností, ale až na poválečné období nikdy nezastával v církevní hierarchii, státním aparátu, výkonné moci, politické straně či vědecké instituci významnější exekutivní místo. Jeho činnost (a pak i životní osudy) nejsou tedy spjaty s úředním místem či funkcí, jejichž aktivity samy o sobě vytvářejí pro badatele potřebnou systematickou písemnou dokumentaci. Rittig si navíc nepsal ani deník. Z textu recenzované knihy lze vyrozumět, že i jeho osobní korespondence se dochovala pouze zčásti. Badateli tak při rozkrývání peripetií Rittigových životních osudů chybí základní matrice, o níž by se při absenci jiných pramenů mohl opírat. Takto bylo nutné sestavovat obraz Rittigovy životní pouti ze střípků pramenů, ve kterých navíc figuruje nikoliv jako osobnost ústřední, ale po většinou pouze jako postava epizodická. Autorka se i proto mj. často opírá o záznamy z polooficiózního deníku záhřebského arcibiskupa Antuna Bauera, které Rittig jako jeho tajemník po několik let vedl.

Třetí překážkou, která při práci nad Rittigovou biografií vyvstala, představovala neobvyklá pestrost jeho často se překrývajících církevních, politických, žurnalistických veřejných i společenských aktivit. Jejich adekvátní vykreslení a relevantní zhodnocení je při výše zmíněném nedostatku příslušné dokumentace úkolem navýsost těžkým. Rittig se jako mladý kněz působící v Djakovu objevoval v blízkém okruhu zdejšího biskupa Josipa Juraje Strossmayera. Již tehdy projevoval zájem o glagolici a slovanskou bohoslužbu, kterou se snažil po celý život všemožně propagovat. S podporou jednoho proudu pravašů v roce 1908 úspěšně kandidoval do záhřebského saboru. Brzy po přeložení do Záhřebu se stal duchovním správcem zdejší, zřejmě nejprestižnější farnosti u kostela sv. Marka v Gradecu. Angažoval se při přípravách výstavby nových sakrálních objektů v dělnických čtvrtích rychle se rozšiřujícího Záhřebu. Organizoval řadu dobročinných akcí, významnou měrou se podílel na rekonstrukci farního gotického kostela. Aniž by zanedbával klíčovou náplň duchovní služby, přednášel, byl žurnalisticky činný. Pravidelně cestoval, navštívil i Spojené státy či Dálný východ. Díky těmto aktivitám a jistě i postu arcibiskupova sekretáře navázal širokou síť osobních kontaktů napříč jednotlivými složkami chorvatských elit. K jeho blízkým přátelům mj. patřil Ivan Meštrović. Věřím těchto

aktivit se po vzniku Jugoslávie dále rozšiřoval. Rittigovy osobní vazby tehdy začaly směřovat i do nejvyšších mocenských pater. Jako bezvýhradný stoupenec jugoslávské ideje uspořádal koncem roku 1929 návštěvu početné děkovné chorvatské deputace v Bělehradu, která tam králi tlumočila podporu jím provedeným změnám po nastolení diktatury. Následně se pak podílel na organizaci Aleksandrovy návštěvy v Záhřebu. V této době se o Rittigovi začalo hovořit jako o možném nástupci A. Bauera na místě správce záhřebské arcidiecéze. Po přistoupení k levicovému křídlu odboje se stal poslancem partyzánského parlamentu, ministrem republikové vlády a členem dalších početných grémií. Až do své smrti vedl, v roce 1952 založený, dodnes existující záhřebský Staroslověnský institut.

Početné zásadní, rychle po sobě přicházející politické a společenské proměny a absence pramenů, které by uceleně registrovaly či dokonce reflektovaly Rittigovy velmi rozmanité zájmy a aktivity, nepředstavovaly jediné komplikace provázející pokus o sepsání jeho relevantní biografie. Zmíněné objektivní překážky doplňovala minimálně ještě jedna obtíž subjektivní povahy. Souvisí s dlouhodobější situací v hlavním, oficiálním proudu současné chorvatské historiografie, který se snaží výklad moderních národních dějin oddělovat od jugoslávského kontextu. S přímým či nepřímým tlakem koncipovat výzkum podle tohoto modelu byla se vši pravděpodobností konfrontována i autorka Rittigovy biografie. Ilustruje to skutečnost, že ve velmi objemném a jinak reprezentativním souboru analyzovaných nevycházejících pramenů představují dokumenty vzniklé činností ústředních institucí první a druhé Jugoslávie jen málo významný doplněk. M. Matijevićová se o tyto prameny takřka neopírala, citovala je pouze sporadicky. Sama přiznává, že v Archivu Jugoslávie se jí podařilo bádát jen během jediného studijního pobytu. Důsledkem je, že Rittigův životní příběh se sice snažila vykládat v dobovém politickém a společenském rámci, ale tento kontext zůstával omezen takřka výhradně na čistě chorvatské prostředí. Jugoslávské dění v podstatě zcela chybí, respektive není bráno v potaz. Nic se tak nedozvíme nejen o motivech, charakteru a pozadí Rittigových kontaktů s autoritativně vládoucím králem, ale také například o tom, jak bělehradské mocenské centrum ve 30. letech reflektovalo a případně i ovlivňovalo personální proměny ve vedení záhřebské arcidiecéze, které vyústily ve jmenování Alojzije Stepince arcibiskupem. Podobné platí i o Rittigových osudech v době druhé světové války a především v letech po ní následujících. Celostátní dění, které bylo zvláště v prvních dvaceti letech existence Titova, tehdy v mnoha ohledech fakticky přísně centralizovaného režimu, pro vývoj jednotlivých částí Jugoslávie klíčové, zcela pomíjí. Schází tak sebemenší zmínka o Rittigových kontaktech s osobnostmi

působícími v ústředních jugoslávských institucích či o jeho vazbách ke katolickým a také k pravoslavným duchovním v jiných částech státu. Chybí současně i vysvětlení, zda jeho osudy byly v tehdejší Jugoslávii zcela výjimečné, nebo zda můžeme najít v pravoslavné církevní hierarchii či mezi slovinskými katolickými duchovními osobnosti, vývoj jejichž názorů a postojů, či kariérního postupu, by se podobal Rittigovu.

K přístupnosti a interpretační jasnosti příliš nepřispívá ani struktura biografie. Autorka zvolila logicky se nabízející kombinaci chronologického a tematického členění. V mnoha tematických podkapitolách se však zbytečně podrobně věnuje některým velmi specifickým událostem či s Rittigovým životem a činností více či méně spjatým okrajovým fenoménům. Několik z těchto výkladových odbočení (např. podkapitola o rekonstrukci gotického kostela sv. Marka) je velmi zajímavých. Autorka v nich demonstruje svou nespornou erudici, široký badatelský záběr, velký přehled o archivních i vydaných pramenech a také skutečnou, nikoliv jen povrchní znalost příslušné sekundární literatury. Exkurzy však odvádějí čtenářskou pozornost, velmi oslabují čtivost a srozumitelnost textu. Nelze se přitom ubránit dojmu, že M. Matijevićová zařadila do knihy početné odbočky i proto, že výklad o některých důležitých událostech a souvislostech v Rittigově životě z podstatné části či úplně pominula. Týká se to především problematiky, k jejímuž objasnění autorka nezískala relevantní informační zdroje. Než aby o nich bez dostatečné faktografické základny spekulovala, raději takové tematické okruhy ignorovala. Platí to například o vysvětlení mnoha okolností Rittigova názorového vývoje a jeho životních osudů od vyhlášení ustašovského státu do odchodu k partyzánům, stejně jako o posouzení vlivu, který měl Rittig na arcibiskupa Antuna Bauera jako jeho sekretář, a o charakteristice role, již Rittig sehrál při výběru jeho nástupce. (Ve zvláštní podkapitole věnované Rittigově vztahu se Stepincem se autorka – korektně – zabývala charakterem a vývojem těchto kontaktů až pro období po druhé světové válce, přesněji zhruba v patnácti měsících ohraničených osvobozením Záhřebu v květnu 1945 a Stepincovým zatčením a odsouzením na podzim 1946.)

Výše jsem konstatoval, že recenzovaná biografie nevybočuje z dnes již dosti anachronické a poněkud komické manýry hlavního proudu chorvatské historiografie snažícího se, pokud možno co nejvíce, vydělovat osobnosti a události národních dějin z jugoslávského kontextu. Autorka se zjevně rozhodla vyhnout přímému střetu s převažujícím národovecko-nacionalistickým přístupem k výkladu národních dějin i v některých dalších ohledech. Vyhýbá se tak zřejmě i proto i jednoznačnému hodnocení Rittigovy osobnosti a jejímu odkazu. Hned na začátku biografie čtenáři

předkládá několik desítek velmi rozdílných hodnotících soudů vyřčených o Rittigovi jeho současníky i historiky. Sama však postoj k postavě, o které vydala svoji první vědeckou monografii, nikde v knize explicitně neprezentuje. Pozorný čtenář přitom rozpozná, že Rittigovo jugoslávství, jeho příklon k partyzánům a skutečnost, že podporoval modernizaci katolické církve přibližně tak, jak ji již po jeho smrti schválil druhý vatikánský koncil, nehodnotí negativně. Nelíčí Rittiga záporně v kontrastu s osobnostmi Stepincova typu, které bazírovaly na striktním dodržování již překonaných církevních tradicích, antikomunismu a výlučné obraně chorvatských nacionálních cílů. V tomto kontextu lze snad také dešifrovat podtitul knihy „*Mezi slušností a partyzány*“, který je jako převzatý citát dán do uvozovek.

Margarita Matijević obhájila vědeckou biografii Svetozara Rittiga jako svou doktorskou práci již v roce 2011. V recenzované knize nenalezneme vysvětlení, proč se vydání disertace o osm let zdrželo. Přes početné metodologické a interpretační výhrady, které k její monografii mám, musím konstatovat, že posuzovaný text je v mnoha jednotlivostech velmi zajímavý, řada autorčiných dílčích poznámek i hodnotících soudů působí originálně a podnětně. Lze si jen přát, aby při práci na další monografii nebyla Margarita Matijević konfrontována s tolika objektivními limity i subjektivními komplikacemi poznamenanými dobou.

Jan Pelikán

Sebina SIVAC-BRYANT,

Re-Making Kozarac. Agency, Reconciliation and Contested Return in Post-War Bosnia, London, Palgrave Macmillan 2016, 214 s.

ISBN 978-1-137-58838-8.

Studium migrací se v posledních několika letech stalo v Evropě velmi aktuálním. V souvislosti s migrační krizí roku 2015 se téma dostalo do popředí společenské debaty i v České republice. Ačkoli se poměrně často jednalo o emotivně vyhocené výměny názorů, bylo možné najít i některé konstruktivní body, na které se rozpravy veřejnosti svedly. Často opakovaným argumentem odpůrců migrace bylo, že pomoc v místě konfliktu by měla umožnit setrvání, případně i návrat uprchlíků do domovů, které opustili, nebo z nichž byli vyhnáni. Problematikou návratu běženců a pomoci s jejich reintegrací do staronového prostředí se zabývá britská antropoložka bosňáckého původu Sebina Sivan-Bryantová. Monografie *Re-Making Kozarac* sleduje proces vyhnání, návratu a postupné reintegrace v autorčině rodném kraji,

konkrétně v obci Kozarac. Kozarac, sídlo s téměř čtyřmi a půl tisíci obyvateli administrativně spadá pod opštinu Prijedor, která se nachází v severozápadním dílu Bosny a Hercegoviny v Republice srbské. Autorka vyrůstala ve vesnici Kevljani, blízké Kozarci. Těsně před začátkem etnických čistek v této oblasti v létě 1992 se přestěhovala do blízké vsi Kamičani. Z Kamičan byla později i s rodinou vyhnána. Na rozdíl od svých rodičů nebyla přesunuta do koncentračního tábora Trnopolje, ale zůstala u příbuzných v Prijedoru. Následně byla poslána do muslimského „ghetta“ Puharska v Prijedoru, odkud její strastiplná cesta pokračovala na bosňácké území do města Travnik. Se svou matkou se mohla setkat až později ve středobosenském městě Zenica, odkud nakonec zamířila do Záhřebu. Následně žila ve Velké Británii a v Irsku. V těchto zemích také získala vysokoškolské vzdělání, které završila na University College London.

Reintegrační proces autorka sleduje již od počátku válečných akcí v Bosně a Hercegovině. Využívá k tomu primární i sekundární prameny a taktéž rozhovory s pamětníky. Pozdější etapy mapuje na základě vlastní zkušenosti. Bosňácký původ ve spojení s výhodou vlastních kořenů v místě svého výzkumu jí přivedl k částečně zúčastněnému pozorování. Přitom se však dostatečně odpoutala od lokální každodennosti a nahlížela na problémy z pozice třetí strany, aniž by však čelila pomyslné zdi mezi vnějším pozorovatelem a zdejším rodákem. Tento přístup má svá rizika: etnický původ v bosenském prostředí autorku předurčil k tomu, aby se zabývala takřka výlučně bosňáckou komunitou navrátilců; srbská komunita v líčení příběhu návratu do Kozarce hraje vedlejší roli. Srbové jsou v narativu práce takřka vždy přítomni jen jako „druhá strana“, coby předmět výzkumu vystupují sporadicky. To ochuzuje celkový obraz návratu o podstatný aspekt. Navíc je tento přístup problematický v případě, kdy autorka ve své práci cílí na zlepšení postojů k procesům spojených s návratem uprchlíků a jejich následnou reintegrací do společnosti, kterou byli nuceni dříve opustit. Oboustranný kompromis mezi navrátilci a místní populací, jenž občas probíhal pod záštitou nadnárodních institucí, na několika příkladech autorka v textu nepřímou kritizuje (5. a 7. kapitola). Není ovšem možné říci, že by onen „druhý směr“ mínila naprosto vyloučit. Zkoumání srbské strany jí však ztěžovalo chování bosňácké komunity, která na kontakt autorky se Srby reagovala negativně (s. 24).

Výklad vlastního návratu začíná v knize druhou kapitolou nazvanou *The Army of the Dispossessed* (Armáda vyhnáných), která se soustředí na vojenské operace 17. krajinské brigády (17. *viteška krajiška brdska brigada*), jímž veleli Fikret Čuskić a Sead Čirkin, v jejichž rámci se první vyhnanci vraceli domů. 17. brigáda se skládala zejména z vojáků vyhnáných z oblasti Prijedoru, což ovlivňovala její opera-

tivní pohyblivost; aktivní byla na bojištích v okolí Sarajeva, i ve střední Bosně. Sehrávalo to významnou roli jak v období eskalujících vztahů mezi Chorvaty a Bosňáky (od podzimu 1992 do roku 1994), tak v závěru války, v němž 17. brigáda vystupovala jako součást 7. sboru armády Bosny a Hercegoviny, především v operacích, které směřovaly právě k Prijedoru. Po celou dobu války měla vojáky 17. brigády motivovat k boji vidina dobytí a návratu do Kozarce. Autorka v textu přináší i zajímavé svědectví o emocionálním světě aktivního vojáka. Za zdůraznění stojí její reflexe pocitů při rozhovoru s matkami padlých chorvatských vojáků v průběhu vojenských operací v okolí Vitezu: jeden ze zpovídaných pamětníků zmiňoval, že v dané situaci necítil vinu, vnímal pouze citovou deprivaci způsobenou nedostatkem kontaktu s vlastní rodinou. Vojáci 17. brigády prošli výraznou deziluzí z politického a mírového procesu v samém závěru války, když byl jejich postup k Prijedoru po náročných operacích zastaven Daytonským mírem. Myšlenku na návrat vojenskými prostředky pak nahradila vize mírového návratu, kterým se autorka zabývá ve třetí kapitole.

V oddílu nazvaném *Return* (Návrat) Sebina Sivac-Bryatová popisuje pokusy vyhnáných Bosňáků do jejich předválečných domovů. Poválečná atmosféra nedávala aktivistům důvody k optimismu. Návrat se z praktické strany měl opírat o síť finanční a zásobovací infrastruktury 17. brigády, již ve vojenských akcích výrazně pomáhala bosňácká diaspora. Významnou roli v návratovém procesu sehrály neziskové organizace obětí koncentračních táborů a místních žen (*Izvor a Srcem do mira*). Iniciativa *Srcem do mira* hrála hlavní roli v prvním úspěšném pokusu o návrat uprchlíků do Kozarce v roce 1997. První navrátilci našli svá obydlí v dezolátním stavu, a tak se Kozarac proměnil ve stanové městečko. Tato první vlna čelila nepřátelskému přijetí od svých bývalých sousedů, kteří odmítali přijmout interpretaci válečných událostí prosazovanou těmi, kteří se vrátili. Negování či ignorování válečných zločinů pak v dalších etapách formovalo i postup jejich reintegrace.

Další formování místní komunity a její etablování v oblasti Kozarce utvářela komemorace válečných zločinů, jejímž nejvýznačnějším prvkem bylo hledání pozůstatků příbuzných. Vzhledem k velkému počtu masových hrobů byly ostatky druhotně ukládány i formou hromadných pohřbů. Takový typ smutečního obřadu zesiloval mezi navrátilci pocit sounáležitosti, tak nutné pro obnovu jejich komunitního života. Ten ovšem získával v Kozarci poměrně nezvyklý rozměr; na vzpomínkové akce se sjížděli i příslušníci diaspor, a tak komunitní život Kozarce získal i transnacionální rovinu. Druhý aspekt pak představuje to, že dočasní navrátilci dodávaly komemoracím masový charakter, a prostřednictvím médií a sociálních

sítí posilovali zdání přítomnosti bosňáckého obyvatelstva v lokalitě. Vedle tohoto formativního efektu měly hromadné akce i deklarativní aspekt: sděloval srbským sousedům, že ti, kteří se vrátili, vnímají obnovu svého starého domova vážně, přičemž se nebojí jejich reakce a neberou v potaz provokace druhého etnika.

Pospolitost bosňáckých navrátilců sama sebe i nadále vnímá do značné míry optikou etnického společenství. Autorka poukázala na zajímavý případ ženy smíšeného (srbského a bosňáckého) původu, která se ztotožnila spíše s bosňáckou identitou, ovšem kozarecká komunita ji společensky izolovala; v podobné pozici se již ocitla na začátku válečného konfliktu v koncentračním táboře, kde čelila ústrkům jak od Srbů, tak i od Bosňáků. Nakonec dostala možnost vrátit se do Kozarce, kde pod srbskou správou strávila zbytek války. Se svými bosňáckými sousedy tak nesdílela osud vyhnanců a navrátilců. Její situaci výrazně ztěžuje i skutečnost, že není ve své komunitě přijímána jako ženská oběť války, a tedy nemá přístup k humanitární pomoci. Tento případ je zajímavý zejména proto, že popisuje výraznou propast mezi skupinovým a individuálním narativem v případě osob, které se nemohou ztotožnit s větší skupinou. Osoby nezapadající do kozarecké komunity se mohou pokusit přizpůsobit své chování a vystupování většině, nicméně ani v tomto případě nejsou do společenství přijati. Významným momentem jsou také osobní místa paměti, která mají těm, kteří se vrátili, pomoci vyrovnat se s válečným traumatem (například návrat na místa schůzek se zesnulým manželem).

Jedním z hlavních bodů, které autorka v textu vyzdvihuje, je větší efektivita organizace zdola. To dokládá v páté kapitole, ve které se zabývá účastí nadnárodních organizací v procesu reintegrace. Hlavním tématem kapitoly je pokus o výstavbu památníku obětem koncentračního tábora Omarska, který se nacházel v prostoru kamenolomu. Kamenolom byl po válce znovu uveden do provozu a jeho nový vlastník, nadnárodní firma, nabídl místním Bosňákům možnost výstavby památníku. Autorka popisuje, jak se celý proces zkomplikoval po zapojení nadnárodních neziskových organizací, které se snažily do procesu začlenit i místní Srby a tímto způsobem pomoci společenskému smíru. V průběhu jednání se ovšem koncepce památníku proměnila natolik, že pro příbuzné oběti tohoto tábora neplnila požadovanou funkci. Podobně kriticky se autorka staví i k mezinárodním konferencím a workshopům; za problematický považuje přístup, který popisuje z vlastní zkušenosti, kdy se na konferencích odnímá iniciativa obětem a navrátilcům, aby se v kontrolovaném prostředí vyzdvihla jejich role oběti; tj. oběť pouze předloží svůj životní příběh a profesionál z neziskové společnosti následně sdělí možná řešení problému. Protože se tím často pouze posílí role oběti, podle Sivac-Bryantové se

tím brání rekonvalescenci z prožitého traumatu. Podobně skepticky se staví i k workshopům, na nichž oběti vyprávějí příběhy svého strádání (ať již publiku třetí strany, nebo se svým utrpením konfrontují skupinu, která utrpení způsobila). Účastí na podobných akcích a na základě pozorování reakcí místní komunity dochází k závěru, že nemají na reintegraci výraznější vliv. Naopak vyzdvihuje podněty samotných navrátilců.

Jednou z iniciativ, která podle autorky výrazně přispěla k rozvoji místního společenství, je vytvoření internetové komunity pro navrátilce a kozareckou diasporu na serveru *Kozarac.ba*. Server v sobě kombinuje diskusní fórum a informační platformu, takže dovoluje i zapojení diaspory do místního rozvoje; ta má díky webu přehled o tom, co místní komunita potřebuje, a může se tak lépe zapojit do její obnovy (kapitola 6). Online platforma navíc umožňuje i přímější diskusi o místních problémech. Úskalí podobné internetové komunikace ovšem představují případy, kdy lokální komunita většinu roku pouze „přežívá“ a ožije teprve v několika dnech před a po významné místní události. Dalším z aspektů pak může být využití návštěvníků z diaspory k posílení efektu znovuobsazení ztraceného území, který může získat podporu jak od místní pospolitosti, tak i od orgánů Federace Bosny a Hercegoviny, bosňáckých organizací a politických stran.

Vedle propojení komunity na internetu je v 7. kapitole vyzdvížena i role místních iniciativních podnikatelů, kteří získali prostředky a know-how v průběhu zahraničních pobytů. Prostředí firmy má perspektivně výrazně pomoci k přemostování rozdílů mezi Srby a Bosňáky, neboť v ideálním případě staví obě etnika do stejné pozice, ve které se jejich příslušníci mohou více soustředit na budoucí vývoj a perspektivy regionu, což autorka staví do kontrastu se stávající orientací reintegračních procesů na minulost. Nicméně podobný závěr zakládá zejména na rozhovorech s vlastníky firem, což není jako pramen dostačující; skutečná situace může být až hodně odlišná. Rozšiřování podnikání naráží jednak na odpor místních vůči novým způsobům podnikání a nakládání se soukromou zemědělskou půdou (autorka zmiňuje strach a nedůvěru místních vůči zavádění v regionu dosud neobvyklého zemědělského družstevnictví ve formě podílového vlastnictví) a jednak na všeobecně zkorumpované prostředí v Bosně a Hercegovině.

Sebina Sivac-Bryantová přináší v knize *Re-Making Kozarac* zajímavý pohled na proces návratu uprchlíků a jejich další vyhlídky v jejich staronových domovech. Autorka se soustředí nejvíce na bosňáckou komunitu, a tudíž do jisté míry chybí pohled srbského etnika. V situaci, kdy se uprchlíci vrací do místa, ze kterého byli vyhnáni jinou komunitou, je téměř nutné vzít v potaz druhou stranu. To už

autorka nečiní. Sivac-Bryantová nicméně přesvědčivě ukazuje, že samotní navrátilci umějí situaci vyhodnotit a vybrat si příhodnou dobu a vhodný přístup k návratu. Svůj kritický přístup vůči nadnárodním organizacím, jež se pokoušejí nastolit společenský smír v rozdělených společnostech, obhájí dostatečně a dokazuje, že je potřeba klást důraz na vlastní iniciativu vrátivších se uprchlíků. Metoda zúčastněného pozorování, kdy výzkumník sleduje komunitu částečně jako nestranný pozorovatel a zároveň je do jisté míry i jejím členem, je bezesporu přínosný vzhledem k tomu, že odbourává možné bariéry mezi badatelem a předmětem jeho odborného zájmu. Nicméně považují za vhodné, aby se i tento přístup kombinoval s rolí nezúčastněného pozorovatele. Každopádně i přístup, který zvolila Sebina Sivac-Bryantová přináší zajímavé poznatky a podněty k dalšímu výzkumu.

Michal Petrov

„Zmrtvýchvstání“ bulharisty Vladimíra Síše: přehled odborné sísovske literatury z posledních desetiletí

Osobnost Vladimíra Síše (30. června 1889 – 2. července 1958) je neodlučitelně spjata s dějinami česko-bulharských vztahů v první polovině 20. století. Tento ve své době slavný a agilní novinář, publicista, ale také beletrista a spisovatel s odbornými bulharistickými i šíře balkanistickými ambicemi pocházel z rodiny, která se významně podílela na rozvoji české meziválečné žurnalistiky, neboť i jeho další dva starší sourozenci se věnovali bohaté literární a společenské činnosti: novinář a politik František Sís (1878–1938) patřil stejně jako Vladimír k členům Maffie, skupiny domácího protirakouského odboje z období první světové války, a redaktorka Miloslava (Milada) Síssová (1885–1947) se zase výrazně angažovala v ženském hnutí.¹

Síssova profesionální kariéra se slibně rozvíjela (po krátkém intermezzu, kdy byl v letech 1909–1912 jako pravoslavný konvertita Valerián adeptem mnišství v Chilendarském klášteře na Athosu) již od druhého desetiletí minulého století, kdy od roku 1912 působil jako zpravodaj *Národních listů* na Balkáně a s novinami spolupracoval až do jejich zániku roku 1941. Avšak poprvé do žurnalistova života neblaze zasáhla německá okupace (Sís byl za aktivní účast v odboji ke konci války

1 Přínos F. Síše byl nedávno nastíněn i na stránkách tohoto časopisu, srov. Krasimira MARHOLEVA, *Politická a novinářská činnost Františka Síše (1914–1919)*, Slovanický přehled 99, 2013, č. 1–2, s. 53–76.

zatčen gestapem a vězněn na Pankráci). Po osvobození pracoval jako redaktor *Lidové demokracie*, tiskového orgánu křesťansky orientované Československé strany lidové. Zdálo by se tedy, že i v nových poměrech bude Sís respektovaným literátem s neoddiskutovatelnými zásluhami coby bojovník proti nacismu. Jenže zanedlouho došlo k zásadnímu zvratu: po únoru 1948 začal být Sís ve své domovině buď soustavně přehlížen či marginalizován, anebo bezostyšně znevažován a ostouzen. V období diktatury proletariátu se totiž z populárního českého novináře, známého svými protikomunistickými postoji, stal štvanec a zločinec. V lednu 1949 byl zatčen, obviněn z velezrady a vyzvědačství a v březnu 1950 ve vykonstruovaném politickém procesu (k soudu byl přinesen kvůli předchozímu fyzickému mučení na nosítkách²) odsouzen k 25 letům odnětí svobody (vzhledem k Sísovu pokročilému věku a nalomenému zdraví se výše trestu rovnala doživotí). Zemřel v nechvalně proslulém, snad vůbec nejhorším československém komunistickém žaláři pro politické vězně v Leopoldově na Slovensku na následky psychického týrání i tělesného vyčerpání způsobeného těžkou srdeční chorobou. Dne 11. dubna 1969 byl rozhodnutím městského soudu v Praze posmrtně rehabilitován. Zasloužila se o to vdova po V. Sísovi, Marie-Magdaléna Sísová, rozená Stefanova (1897–1976),³ která se již v roce 1950 pokusila – marně – intervenovat u tehdejšího ministra školství a národní osvěty, v poúnorových poměrech nebývale mocného, nevyzpytatelného a obávaného Zdeňka Nejedlého.

O Sísovi se v Československu příležitostně psalo i po únoru 1948, avšak z kdysi váženého publicisty se stala *persona non grata*, a tak byly k Sísu jménu emblematicky přiřazovány jen jevy negativní a regresivní. Nejradikálněji se averze vůči Sísově osobě projevovala v hodnoceních literárněvědně a folkloristicky zaměřeného bulharisty a slavisty Zdeňka Urbana (1925–1998), jež měla svého času nejen značnou váhu (minimálně v širších slavistických kruzích), nýbrž současně nesla

2 Srov. např. Vilém HEJL, *Zpráva o organizovaném násilí*, Praha 1990, s. 203, 209, 284, 287; Antonín KRATOCHVIL, *Žaluji II. Vrátit slovo umlčeným*, 2. vyd. [1. vyd. 1975], Praha 1990, s. 138–140 [zde je mj. přetištěn celý redakční článek o Sísově rehabilitaci *Případ Vladimír Sís znovu před soudem*, *Lidová demokracie* 12. 4. 1969, v němž je zmíněno mnoho důležitých biografických fakt].

3 V českých pramenech se doposud uvádělo jen datum jejího úmrtí 1976; životopisný portrét M. Sísové napsala její neteř Ružena Koleva-Kočeva pro publikaci o ženách v bulharsko-českých vztazích, avšak zřejmě v důsledku tiskové chyby zde figuruje jako datum jejího skonu rok 1971; srov. Ružena KOLEVA-KOČEVA, *Ružena Topka Stefanova (neizv. – 1929) i Marija-Magdalena Sisova (1897–1971 [sic!])*, in: Ljubomila Solenkova (ed.), *Ženata kato fenomen v bálgaro-českata vzaimnost (sredata na XIX – sredata na XX v.)*, Sofija – Praha 2011 [příl. časopisu *Bálgari, spisanie za bálgarite v Čechija* k č. 5–6/2011], s. 34–42.

i pečeť oficiálního vztahu celé tehdejší české humanitní vědy k tomuto novodobému mučedníkovi. Tak např. v Urbanově kandidátské disertaci *Z dějin česko-bulharských kulturních styků* v důsledku až fanaticky uplatňované marxistické metodologie (s veškerým jejím demagogicko-rétorickým aparátem), vyústivší v jednostrannou dezinterpretaci faktů s nenávisným zahrocením, nabyla Sísova osobnost v kontextu československo-bulharských vztahů obludných rysů sluhy světového imperialismu a zaprodance bulharského šovinismu. Jak konkrétně Z. Urban napsal: „Pro hlubší pochopení dvou hlavních linií poměru české společnosti k Bulharsku v této době si musíme ještě připomenout, že se u nás našli i otevření obhájci politiky bulharských imperialistických kruhů za druhé balkánské války. Za jiné projevy těchto přímo zrůdně reakčních názorů uvedme aspoň knihu puncovaného buržoazního znalce bulharské problematiky, novináře Vladimíra Síse *Kritické dny Bulharska*, v níž kromě nehorázností a lži typu tvrzení, že Ferdinand I., „měl-li v Bulharsku domácí nepřátele, teď už jich mítí nebude“,⁴ protože lid prý za událostí roku 1913 poznal, že to se zemí myslil vždy jen dobře, čteme volání po „Velikém, Sjednoceném a Silném Bulharsku“,⁵ plně v duchu nejšovinističtějších tendencí bulharské buržoazie. [...] I když český pracující lid nebyl svou sociálnědemokratickou stranou, jejíž vedení již stálo na vysloveně kontrarevolučních pozicích, téměř informován o statečném boji úzkých socialistů proti vtažení Bulharska do tohoto nového válečného dobrodružství, prokázaly mu imperialistické choutky cara Ferdinanda I. i činy bulharské vlády s dostatek pravý stav věcí.“⁶

Obrovský Sísův přínos pro kulturní sblížení obou národů zůstal tehdy záměrně zcela ignorován a ani později Urbanova ideologická bdělost a ostražitost vůči Sísovi nepolevovala, jak dokládá např. následující citát z konferenčního příspěvku *K aktuálním úkolům studia česko-bulharských kulturních vztahů (od roku 1848 do současnosti)* ze samého sklonku 80. let (sborník ovšem vyšel až v roce 1990): „Rovněž vliv promonarchistických, a dokonce profašistických sympatií nebyl částí českých „přátel Bulharska“ cizí. Doložme si to alespoň jménem Vladimíra Síse, jehož „autentická svědectví“ znalce bulharské problematiky jsou dosud někdy citována – bez upozornění, že nejde o autentičnost, nýbrž o reprodukci názorů tehdejších bulharských reakčních vládních míst.“⁷

4 Vladimír SÍS, *Kritické dny Bulharska*, Praha 1914, s. 159 [pozn. Z. U.].

5 Tamtéž, s. 163 [pozn. Z. U.].

6 Zdeněk URBAN, *Z dějin česko-bulharských kulturních styků*, Praha 1957, s. 66–67.

7 Idem, *K aktuálním úkolům studia česko-bulharských kulturních vztahů (od roku 1848 do současnosti)*, in: Sylva Bartůšková (ed.), *Československo-bulharské kulturní vztahy. Tradice a perspektivy bádání*, Brno 1990, s. 21.

Sísova úplná občanská rehabilitace byla dovršena teprve roku 1998, kdy mu prezident Václav Havel udělil in memoriam Řád Tomáše Garrigua Masaryka, a 50. výročí jeho úmrtí pak v roce 2008 připomněla Česká televize krátkým šotem. O deset let později (30. června 2018) byla oběma bratrům Sísovým – Vladimírovi a Františkovi – odhalena pamětní deska v rodném Maršově.

I přesto jsme v Česku Sísovi zůstali leccos dlužni. Je znám spíše svou občanskou statečností než odbornými pracemi (v Česku po roce 1989 nebyla příznačně znovu vydána jediná jeho kniha, poslední časopisecké články autor u nás publikoval v roce 1948!) a zájem o jeho bulharistické a balkanistické dílo je omezen téměř výlučně na úzký okruh specialistů.

Ovšem o to větší péči jeho osobnosti i textům věnují v Bulharsku, kde v posledních zhruba dvaceti letech vyšly překlady většiny Sísových knižních publikací, kde je navíc objeven i jako originální fotograf a kde také vznikl průkopnický, několik let připravovaný životopisný dokumentární film *Občan Sís*.⁸

Cestu k Sísovu bulharskému „zmrtvýchvstání“⁹ prokrestilo několik bulharských pamětníků a badatelů. V roce 1996 v almanachu sofijského Bohemia klubu vydaly Zdenka Paligorova a Cvetana K Joseva komentovanou edici dopisů bulharských kulturních a politických pracovníků (Nikoly Bobčeva, Jordana Ivanova, Bojana Peneva, Dory Gabe, Ivana Bureše, Christa Boriny, Elisavety Bagrjany aj.) a slovanských organizací (pražské Bulharské sedjanky, sofijského Slovanského spolku) adresovaných V. Sísovi s několikastránkovým úvodem o adresátovi.¹⁰

Ve dnech 22.–23. listopadu 2003 se v Chaskovu uskutečnila konference zásadního významu pro další sísovský výzkum, nazvaná prostě *Vladimir Sís i Bălgarija*; ačkoliv zdaleka ne všechny příspěvky byly vydány, spatřil po necelých třech letech světlo světa stejnojmenný konferenční sborník, v němž jeho redaktorka a čino-

8 Předpremiéra filmu, v originále nazvaném *Graždaninăt Sís* (režie a scénář: Gospodin Nedelčev, spolupráce na scénáři: Vladi Kirov, Didofilm 2018), se konala v Českém centru v Sofii 14. listopadu 2018 a následujícího roku ho mohli zhlédnout i diváci v Praze a v Brně.

9 Tak Sísův pomyslný návrat do bulharského duchovního života bývá nazýván bulharskými badateli: srov. např. Dimităr ZAFIROV, *Văzkresenieto na predanija bălgarofil – češkijat žurnalist Vladimir Sís*, in: Vladimir Sís, *Ot bojnite poleta na Bălgarija. Vpečatlenija na voennija korespondent*, Sofija 2012, s. 5–9; Teodorička GOTOVSKA-HENZE – Ani ZLATEVA, *Bălgarofilăt V. Sís i istorijata na negovoto „văzkresenie“ (10 godini po-kăšno)*, in: Vladimir Penčev (ed.), *20 godini „Bochemija klub“*. Jubileen sbornik, Sofija 2014, s. 301–338.

10 Zdenka PALIGOROVA – Cvetana KJOSEVA, *Pisma na Bălgarski kulturni i političeski dejci do Vl. Sís*, in: Janko Băčvarov (ed.), *Almanach Bochemija '96*, Sofija 1996, s. 77–93; autorky se k tématu znovu vrátily v komentované sumarizující edici dokumentů, které ilustrují Sísův niterný poměr k Bulharsku a Bulharům: *Vladimir Sís i Bălgarija. Po dokumenti ot fonda na Nacionalnija istoričeski muzej*, Izvestija na Nacionalnija istoričeski muzej 12, 2001, s. 146–183.

rodá iniciátorka dalšího bádání Ani Zlateva otiskla dva klíčové příspěvky: studii *Zadočnite srešti na Vl. Sis s bălgarskija teatăr (1917) i rodnoto kino (1929)* o významu Sísovy výpravy na zajatecký ostrov Trikeri pro bulharské divadlo a kinematografii a sumarizující kroniku (*Vl. Sis – žizneopisatelna chronika*) hlavních událostí Sísovy biografie,¹¹ navazující na svá průkopnická pojednání o Sísových *Kritických dnech Bulharska* a o Sísových fotografiích z balkánských válek z přelomu let 1912–1913.¹²

Vzhledem k tomu, že tento pro vzájemné vztahy přelomový sborník, zaplňující nejedno bílé místo v dějinách česko-bulharských styků, přešla česká odborná veřejnost bez povšimnutí (nebyla mu věnována jediná recenze ani alespoň stručný referát), upozornil bych ještě alespoň na několik příspěvků (čísla stránek v závorce odkazují k publikaci *Vladimir Sis i Bălgarija*, Sofija 2006): na fundovanou studii Teodoričky Gotovské-Henze o bulharských souvislostech Kramářova novoslovanství (*Vl. Sis, bălgarite i neoslavistkata politika do 1914 g.*, s. 15–34), na rozbor Sísem editovaných memoárů *Vzpomínky daskala Ralova. Několik stránek česko-bulharského přátelství*¹³ od Dimitra Sazdova (*Slavjanskata solidarnost (v dejnostta i spomenite na Vl. Sis i daskal Dimităr Ralov)*, s. 35–59), na historiografický komentář Dimitra Zafirova k Sísovým reportážím o balkánských válkách (*Balkanskite vojni prez pogleda na Vl. Sis.*, s. 65–76), na zevrubnou charakteristiku Sísova investigativního novinářství od Minky Zlatevy (*Razsledvaštijat žurnalist Vl. Sis.*, s. 77–89), na text Volodi Milačkova o sérii anonymních článků v novinách *Narodna volja* namířených proti Sísovi (*Vl. Sis i anonimnite pisma do vestnik „Narodna volja“ prez ljatoto na 1913 g.*, s. 90–96), dále na barvitý Sísův portrét z pera Vladimira Penčeva představující českého novináře jako záhadami opředeného aktéra bulharsko-českého mezikulturního dialogu v neklidném 20. století (*Vl. Sis i bălgarskata kultura ili ošte vednaž za edna zagadačna ličnost v bălgaro-českija meždukulturen dialog na XX v.*, s. 131–142), na stať Liliany Gălăbovy, zabývající se obrazem bulharského vojáka v Sísově pouze bulharsky vydané povídkové knize *Nie. Razkazi ot vojnata z roku 1916 (Obrazăt na bălgarina v chudožestveno-dokumentalnite razkazi na Vl. Sis za vojnata*, s. 188–200), na několik příspěvků Ružky Simeonovy, Cvetany Veličkovy,

11 Srov. Ani ZLATEVA (ed.), *Vladimir Sis i Bălgarija*, Sofija 2006, s. 158–187, 357–375.

12 Eadem, *90 godini mălčanie – Vladimir Sis i negovata kniga za Balkanskite vojni „Kritičnite dni na Bălgarija“*, in: Sbornik „90 godini ot Osvoboždenieto na Rodopite“, Smoljan 2003, s. 197–210; Eadem, *Českijat žurnalist Vladimir Sis i negovata fotoeopeja za Balkanskite vojni 1912–1913 g.*, Izvestija na Regionalnija istoričeski muzej Veliko Tărnovo 19, 2004, s. 266–286.

13 *Vzpomínky* byly česky publikovány v *Československém obzoru* 2, 1921/1922, č. 3–13, s. 18–99 [passim]; o bulharském knižním vydání viz dále (v přehledu překladů).

Cvetany Kjosevy a Elisavety Dimitrovy o pramenech k Sísovu životu a dílu v bulharských archivech (s. 203–229) a konečně na unikátní osobní vzpomínku Sísovy neteře Ruženy Koleyvy-Kočevy *Spomeni na čičo Vladi* (s. 252–256).

Z nejnovější relevantní literatury bych zmínil také další práce A. Zlatevy o Sísově politickém směřování ve 20. až 30. letech 20. století,¹⁴ o jeho knize *Nový Balkán* z roku 1924,¹⁵ o jím v čase balkánských válek zachycené „Fotoepopeji“¹⁶ či o revolucionářském profilu českého inženýra Jiřího (Georgiho) Proška (1847–1905) na základě Sísem vydaných pamětí učitele Ralova (srov. výše).¹⁷ Ve spolupráci s Dimitrem Zafrovem připravila prvoedici Sísova monumentálního válečného fotoalba *Kartini ot Balkanskite vojni 1912–1913 g. Fotografii na voenen korespondent V. Sis* (Kjustendil 2017) a doprovodila ji hutnou předmluvou, v níž nastínila okolnosti objevu tohoto jedinečného historického pramene a sumarizovala svá předchozí badání o Sísově válečné zpravodajské službě.

Sísovsky rovněž velice agilní badatelka T. Gotovska-Henze, taktéž již výše jmenovaná, detailně a fundovaně komentovala Sísův koncept novoslovanství vycházející z jeho úzkých vazeb na Karla Kramáře,¹⁸ analyzovala jeho reportáže z doby těsně před vypuknutím balkánských válek¹⁹ či aspekty protihabsburské činnosti tohoto bojovníka za samostatný český stát, resp. Československo v letech 1912–

14 Ani ZLATEVA, *Vladimir Sis i bǎlgaro-českite otnošenija ot 20–30-te g. na XX v. (Štrich kǎm dejnostta mu po novorazkriti bǎlgarski dokumenti i archivni material)*, in: Marcel Černý – Dobromir Grigorov (eds.), *Úloha české inteligence ve společenském životě Bulharska po jeho osvobození*, Praha 2008, s. 204–219.

15 Eadem, *Českijaz žurnalist i publicist Vladimir Sis i knigata mu „Nov Balkan“ (1921–1924)*, in: Minka Zlateva (ed.), *Imidžat na Balkanite. Istoričeski podchodi i komunikacionni perspektivi*, Sofija 2008, s. 126–134.

16 Eadem, *Českijaz žurnalist Vladimir Sis i negovata Fotoepopeja za Balkanskite vojni ot 1912–1913 g.*, in: Čechi i Bǎlgarija. Roljata na českoto prisǎstvie v bǎlgarskoto nacionalno vǎzraždane, Sofija 2009, s. 137–172; Eadem, *Novootkritijat unikalen fotoalbum za Balkanskite vojni na českijaz voenen korespondent Vladimir Sis – mig i večnost za pokolenijata*, in: Aleksandǎr Grebanarov (ed.), *100 godini ot Balkanskite vojni. Izvori i dokumenti. Doklad iot meždunarodna naučna konferencija, 11 noemvri 2013 g.*, Sofija / 100th anniversary of the Balkan wars. Sources and documents. International scientific conference, November 11, 2013, Sofia, Sofija 2015, s. 296–300.

17 Eadem, *Vladimir Sis i almalijските саништа за svoboda na Irži (Georgi) Prošek (po „Spomenite na daskal Ralov“)*, in: Vladimir Penčev – Christina Dejkova (eds.), *Bǎlgarskata bohemistika dnes*, Sofija 2012, s. 271–290.

18 Teodorička GOTOVSKA-HENZE, *Neoslavizmǎt i česko-bǎlgarskite vrǎzki ot načaloto na XX vek – dve lični sǎdbi*, in: Marcel Černý – Dobromir Grigorov (eds.), *Úloha české inteligence ve společenském životě Bulharska po jeho osvobození*, Praha 2008, s. 57–70.

19 Eadem, *Reportažite na Vl. Sis ot navečerieto na Balkanskata vojna 1912 g.*, in: *Istorijata – profesija i sǎdba. Sbornik v čest na člen-korespondent d. ist. n. Georgi Markov*, Sofija 2008, s. 205–223.

1915,²⁰ jakož i podala zatím nejnovější příspěvek bilančně-syntetizujícího rázu o Sísově bulharofilství a historii jeho „zmrtvýchvstání“ napsaný společně s A. Zlatevou a citovaný výše v poznámce č. 9.

V Česku působící bulharská historička Krasimira Marholeva pak celkový profil Sísovy osobnosti obohatila studii o publicistově působení v sofijském menšinovém spolku Čech,²¹ o jeho politické činnosti na území neutrálního Bulharska na přelomu let 1914/1915 (se zvláštním zřetelem k tzv. prvnímu českému memorandu) na základě deníkových zápisků Vladimírova staršího bratra Františka,²² o jeho podílu na vytváření pozitivního obrazu prezidenta T. G. Masaryka v Bulharsku,²³ o Sísově vizi „nového Balkánu“ v předvečer první světové války²⁴ či o jeho nejednoznačné úloze v česko-jihoslovanských vztazích („kulturní hrdina, šibal a/nebo antagonist“) na pozadí novinářovy bohaté publicistiky a četných různorodých aktivit, jež byly v minulosti předpojatě zavrhovány, anebo přinejmenším označovány za kontroverzní (ve stati je mj. poprvé upozorněno na skutečnost, že Sís k finálnímu bulharofilskému stanovisku k aktuální geopolitické situaci na Balkáně dospíval postupně a že tento proces měl svoje milníky a zvraty).²⁵

Pro úplnost ještě doplním monografií *Sounáležitosti a soudržnosti k vzájemnému pozná(vá)ní* s podtitulem *Sondy z kulturních vztahů mezi Čechy a Bulhary do*

-
- 20 Eadem, *Novi svedenija za misijata na Vl. Sis pri objavjavaneto na Balkanskata vojna 1912 g.*, Archiven pregled 55, 2008, č. 1–2, s. 106–112; Eadem, *Vl. Sis – borec na dva fronta (1914–1915)*, in: Tamara Stoilova (ed.), 30 godini sekcija „Istorija na sveta i meždunarodnite otnošenija v novo i naj-novo vreme“, Sofija 2010, s. 90–111; Eadem, *Pärvata posredničeska misija na Vladimir Sis prez 1912 g.*, in: Vladimir Penčev, Christina Dejkova (eds.), *Bälgarskata bohemistika dnes*, Sofija 2012, s. 291–301.
- 21 Krasimira MARHOLEVA, *Antichabsburgskata propaganda na Vladimir Sis i na družestvoto „Čech“ v neutralna Bälgarija (1914–1915)*, Istoricheski pregled 67, 2012, č. 1–2, s. 77–98.
- 22 Eadem, *Svedenija za političeskata dejnost na Vladimir Sis v neutralna Bälgarija (septemvri 1914 – mart 1915 g.) v spomenite na František Sis. [I.] Istorijata na pärvija češki memorandum*, Izvestija na däržavnite archivi 56, 2012, č. 103–104, s. 283–342; Eadem, *Svedenija za političeskata dejnost na Vladimir Sis v neutralna Bälgarija (juli – septemvri 1915 g.) v spomenite na František Sis. Čast II*, Izvestija na däržavnite archivi 58, 2014, č. 108, s. 188–273.
- 23 Eadem, *Obraz T. G. Masaryka v Bulharsku pri päležitosti jeho 80. narozenin*, in: Vratislav Doubek – Ladislav Hladký – Radomír Vlček (eds.), *T. G. Masaryk a Slované / T. G. Masaryk and the Slavs*, Praha 2013, s. 375–397.
- 24 Eadem, *Obraz Balkänu v predvečer prvnii světové války očima českého novináře Vladimíra Sise*, in: Dana Bittnerová – Mirjam Moravcová (eds.), *Etnické komunity. Lidé Bosny a Hercegoviny*, Praha 2014, s. 189–199.
- 25 Eadem, *Český novinář, archeolog a publicista Vladimír Sís: kulturní brdina, šibal a/nebo antagonist*?, in: Dana Bittnerová – Mirjam Moravcová (eds.), *Etnické komunity. Hrdinové, šibalové a antagonisté Balkánu*, Praha 2017, s. 309–338.

vzniku ČSR, která je v současné době v tisku a obsahuje dvě kapitoly pojednávající o Sísovi. První z nich *Athonské období Vladimíra Síse. Neznámé archivní materiály k životu a dílu českého bulharisty* (od autora tohoto přehledu) mapuje raný pobyt (1909–1912) budoucího novináře na Athosu a jeho okolí. Pozornost je věnována Sísovým kontaktům s českým athonským mnichem Sávou Chilandarcem (v příloze jsou poprvé editovány jeho dopisy Sávi z let 1909–1911, zasílané ze srbského duchovního semináře v Prizrenu), jsou analyzovány Sísovy názory na makedonskou otázku, jak se odrážely v jeho publicistice (např. stať *Usilování Bulharů a Srbů o Makedonii* z roku 1910 obhajovala ideologii makedonismu – Sís pro Makedonii požadoval výchovu domácí inteligence, která nebude sloužit bulharským ani srbským zájmům, nýbrž bude uvědoměle makedonská svou národností i jazykem), i jeho práce beletristické. Od roku 1912 Sís často pobýval v Bulharsku a stal se zapáleným bulharofilem a pravidelným zpravodajem *Národních listů* na Balkáně. Kapitola se stručně zabývá i procesem Sísovy posmrtné rehabilitace a přináší k tomuto tématu nové dokumenty (např. edici dopisu Marie-Magdalény Sísové z 26. dubna 1950, která bezúspěšně intervenovala u Z. Nejedlého o manželovu záchranu).

Druhá sísovská kapitola v dotyčné monografii *Mladočeši a neoficiální diplomatická mise Vladimíra Síse během první světové války* z pera T. Gotovské-Henze představuje zprostředkovací činnost „bulharského Čecha“ mezi ohniskem odporu, vytvořeným bezprostředně po vypuknutí války v mladočeské straně, a dohodovými představiteli v tehdy neutrálním bulharském státě. Sís jednak dodával špiónážní údaje z různých oblastí života v Podunajské monarchii, jednak měl za úkol – s ohledem na možnou budoucí nezávislost Čechů – vzbudit na straně Dohody pozornost a náklonnost vůči nim. Současně se také podílel na vypracování memoranda s národními požadavky, které se připravovalo v Praze. Díky němu dokument dorazil do požadovaných destinací – do hlavních měst dohodových mocností. V kapitole je rovněž krátce nastíněna činnost československé delegace na mírové konferenci, přičemž je osvětlena zvláštní situace K. Kramáře jakožto vůdčího představitele československé delegace a zdůrazněn fakt, že nikoliv on, nýbrž mladý ministr zahraničí Edvard Beneš vybojoval pro mladou republiku příznivější hranice, než jaké měla původně mít. Tímto závěrem se autorka negativně vymezuje vůči názorům tradovaným v bulharské odborné literatuře, že mladočeského memoranda, doplněného též Síssem, bylo užito jako základu při jednáních na mírové konferenci. Autorka současně zdůrazňuje, že i přes to, že dokument k tomuto účelu neposloužil, jsou zásluhy V. Síse jakožto teoretika, konspirátor, mediátor a praktického revolucionáře nezpochybnitelné. Za jiných podmínek by býval pravděpodobně byl

nejvhodnějším kandidátem na prvního oficiálního diplomatického představitele nezávislého Československa v Sofii, avšak zahraniční politiku nově vzniklé republiky – včetně personálního složení velvyslanectví – určoval titulář odpovídajícího ministerstva E. Beneš, představitel prozápadní orientace, a tak zastánci proruské orientace (kramářovci) neměli vliv na směřování zahraniční politiky země. Kromě toho se jako rozhodující jeví především okolnost, že říše Romanovců nadobro zmizela z mapy poválečné Evropy.

Vraťme se však nazpět k bohaté a záslužné ediční činnosti, díky níž jsou v posledních přibližně patnácti letech Sísovy knihy soustavně zprostředkovávány bulharské odborné (pověětšinou nebohemistické) veřejnosti i laikům. Uspořádají-li se doposud realizované bulharské překlady Sísových textů chronologicky, dostaneme k dispozici seznam čítající deset položek z let 2005–2019: nejdříve vychází překlad knihy *Kritické dny Bulharska. Poznámky, úvahy a dojmy* (1914),²⁶ následují bulharské verze děl *Vzpomínky daskala Ralova* (1921/1922),²⁷ *Z bulharského bojiště. Dojmy válečného zpravodaje* (1913),²⁸ *Nový Balkán* (1924)²⁹ a konečně *Makedonie. Studie zeměpisná, historická, národopisná, statistická i kulturní* (tiráž 1914, fakticky 1918).³⁰ Kromě toho byl v Bulharsku pořízen technicky i odborně odbytý reprint Sísovy brožury *Grobovete na Trikeri* (1. vydání 1914)³¹ a vůbec poprvé byl Sís představen jako vytrvalý válečný dokumentarista a talentovaný fotograf v luxusním komentovaném fotoalbu *Kartini ot Balkanskite vojni 1912–1913 g. Fotografii na voenen korespondent V. Sis* z roku 2017, jež edičně připravili, jak již bylo konstatováno výše, Ani Zlateva a Dimităr Zafirov.³²

26 Tato kniha se dočkala již tři bulharských vydání: Vladimír SIS, *Kritičnite dni na Bălgarija. Dnevnik na voennija korespondent – 1913 g. Vpečatlenija, beležki, razmisli*, prev. Marija Genova, beležki i posleslov Dimităr Zafirov, predgovor Ani Zlateva, Sofija 2005; 2., nezměněné vyd.: Sofija 2009; 3., upravené vyd.: Sofija 2019, vyšlo bez paratextů, ale bylo nově opatřeno vysvětlivkami Martina Čorbadžijského.

27 Ralovovy memoáry vyšly v bulharském překladu Marije Genovy knižně dvakrát: nejprve (s doslovem Nedjalka Dimova) pod názvem *Părvite. (Stranici ot češko-bălgarskoto prijatelstvo)*, Sofija 2009; poté jako *Spomeni na daskal Ralov. Njakkolko stranici ot češko-bălgarskoto prijatelstvo*, Pazardžik 2011.

28 Vladimír SIS, *Ot bojnite poleta na Bălgarija. Vpečatlenija na voennija korespondent*, prev. Marija Genova, Sofija 2012.

29 Idem, *Novite Balkani*, prev. Dobrinka A. Belčeva i Krasimira V. Oljanova, Sofija 2012.

30 Idem, *Makedonija. Geografsko, istoričesko, etnološko, statističesko i kulturološko izsleduvane*, sřastavitel, naučen redaktor i prevodač Vladimír Penčev, Sofija 2019.

31 Idem, *Grobovete na Trikeri*, prev. ot răkopisa Evstati Stefanov, fototipično izdanie, Sofija 2010.

32 Sís publikoval řadu fotografií ze svých cest po Itálii a Balkánu v českém tisku, ale samostatnou knihu, v níž by pořízené snímky byly využity jako sui generis historický pramen, Sís za svého živo-

Z uvedeného tedy vyplývá, že Sísovy nejdůležitější bulharistické a balkanistické spisy má již bulharský recipient k dispozici v kvalitních srozumitelných překladech. I u některých starších, v Bulharsku vydaných bulharik lze předpokládat, že by časem mohlo dojít k moderní reedici: příležitostně bývá dodnes citován jubilejní spisek *Jan Chus (1415–1915)* (Sofija 1915), soupis *Grčki rukopisi v Bălgarskata akademija* (Sofija 1916 [zvláštní otisk: Sbornik na BAN, kn. 6, Klon istoriko-filologičen i filosofsko-obštestven, č. 4, s. 3–19]), samostatně publikovaná přednáška *Česko-slovenskata [!] republika i nejnite otnošenija sprjamo Bălgarija (skazka dăržana na 16 juni 1919 g. v St[ara] Zagora)* (Stara Zagora 1919), ekonomická brožura *Ustav na bălgaro-čechoslovaškata kamara* (Sofija 1922) nebo záslužná edice *Korespondencija na Dr. Konstantin Jos. Ireček s Marin Drinov* (Sofija 1924 [zvláštní otisk: Godišnik na Narodnata biblioteka v Sofija za 1923 g., s. 121–281]). A v bulharském prostředí je Sís navíc znám rovněž jako prozaik díky povídkové sbírce *Nie. Razkazi ot vojната* (Sofija 1916), která neexistuje v české verzi, a tudíž se nabízí hypotéza, že ji lze pokládat za dílo koncipované bulharsky samotným autorem; jak se mi však podařilo zjistit (podrobněji viz citovanou kapitulu v knize *Sounáležitost i soudržnost k vzájemnému pozná(vá)ní*), značnou část próz Sís publikoval nejprve česky v periodickém tisku. Je dost možné, že měl v rukopisu i původní českou verzi povídek, ale patrně předpokládal v Čechách malý zájem, a tak povídky přepracoval s ohledem na bulharského čtenáře (mezi povídkami, u nichž existuje česká i bulharská verze, jsou markantní rozdíly v míře heroizace bulharského vojáka, přičemž morální vlastnosti a vlastenectví jsou akcentovány v bulharské variantě) a vydal je bulharsky.

Samozřejmě zbývá řada děl, která žádný vztah k bulharským dějinám a kultuře nemají – různé přednášky o českých spisovatelích (např. o Aloisi Jiráskovi), o cizích literaturách a kulturách (např. o finském národním epose *Kalevale* a jeho českém překladu z pera Josefa Holečka), o dalších zemích Balkánu (např. o Albánii³³), italský cestopis *Na březích tichých lagun. Grado s okolím, Aquileje, Benátky* (Praha 1927), kniha o známých pražských hřbitovech *Olšany*³⁴ (Praha 1929) či několik publikací věnovaných Karlu Kramáři.³⁵

ta nepořídil ani pro Čechy, ani pro Bulhary; jedinečné album vzbudilo v bulharském prostředí nemalou pozornost.

33 Sísův přínos pro česko-albánské vztahy v poslední době komplexně zhodnotil albanista P. Vinš ve speciální studii, srov. Přemysl VINŠ, *Obraz Albánců v české společnosti na přelomu 19. a 20. století*, Slovanský přehled 93, 2007, č. 1, s. 54–55, 57–59 (celá studie s. 43–62).

34 Tohoto názvu je užito v titulu; na obálce je vytištěn variantní název *Olšanské hřbitovy*.

35 Vladimír SÍS, *Karel Kramář. Život a dílo. Skizza*, Praha 1930; Idem (ed.), *Dr. Karel Kramář. Život – dílo – práce vůdce národa I–II*, Praha 1936–1937; Idem (ed.), *Odkaz a pravda Dr. Karla*

Snahu bulharských vydavatelů představit Sise jako důležitého zastávce bulharských zájmů ve válečných kataklyzmaty zmítaných desátých letech minulého století zdůrazňují paratexty, jimiž jsou překlady Sísových knih doprovázeny. Tak např. k vědecky nejzávažnější autorově monografii o Makedonii její editor a překladatel Vladimír Penčev předeslal pouze stručnou předmluvu *Vljudenijat v istinata*, tj. Zamilovaný do pravdy,³⁶ v níž se bohužel vůbec nezamýšlí nad Sísovým složitým myšlenkovým vývojem od srbofila a bulharofoba, přes krátké období, kdy byl makedonským komitou a zastáncem samostatnosti makedonského národa,³⁷ až po finální a doživotní bulharofilství, nýbrž se spokojuje s konstatováním výsledku tohoto procesu. Onou pisatelem předmluvy zdůrazňovanou „pravdou“ je myšleno Sísovo bytostné přesvědčení, že makedonští Slované jsou etničtí Bulhaři (nutno podotknout – přesvědčení formulované v roce 1914). A ještě jeden příklad za všechny, jak současní bulharští historici chápou Sísovu knihu *Kritické dny Bulharska. Poznámky, úvahy a dojmy*: „Vladimír Sís byl český novinář a jeden z nejvášnivějších obránců bulharské národní kauzy. První balkánskou válku prožil jako korespondent *Národních listů* a své články psal často na frontě, jen několik metrů od bojových akcí.

Kramáře I–II, Praha 1939; Idem, *Karel Kramář ve fotografii*, úvod napsal Rudolf Beran, textová část V. Sís, Praha 1939.

- 36 Vladimír PENČEV, *Vljudenijat v istinata*, in: Vladimír Sís, Makedonija. Geografsko, istoričesko, etnoložko, statističesko i kulturoložko izsledvane..., s. 6–8.
- 37 Zejména v bulharské historiografii posledních desetiletí je tradován petrifikovaný obraz Sise coby zapřisáhlého bulharofila a současně srbofoba. Na jiném místě jsem popsal, jak se vyvíjely Sísovy názory na makedonskou otázku, a kromě jiného jsem upozornil, že prostředím Chilendarského kláštera na Athosu, studium v srbském bohosloveckém semináři v Prizrenu a osobní kontakty s makedonskými autonomisty (např. Janem Sandanským) ho v letech 1910–1912 značně ovlivnily, takže zastával ideu makedonského separatismu (makedonismu v užším smyslu slova) a v srbsko-bulharském soupeření stranil spíše Srbům. Ovšem v letech 1913–1914 se již s pražskými Srby dostal do ostrého sporu, podrobně popsaného a vyloženého v souvislosti se Sísovým přijetím probulharského stanoviska během balkánských válek K. Marholevou; srov. Krasimira MARHOLEVA, *Český novinář, archeolog a publicista Vladimír Sís: kulturní hrdina, šibal a/nebo antagonista?*, in: Dana Bittnerová – Mirjam Moravcová (eds.), *Etnické komunity. Hrdinové, šibalové a antagonisté Balkánu*, Praha 2017, s. 309–338 (zde s. 313–319, 323–324); Marcel ČERNÝ, *Vladimír Sís a Makedonie*, *Homo Bohemicus* 24, 2017, č. 1 [Ad multos annos. Specíálen broj, posveten na jubileja na Vl. Penčev], s. 67–79; Idem, *Mladá léta Vladimíra Sise: Na okraj jeho dopisů Athosanu Sávovi Chilandarcí*, in: Petr Stehlík (ed.), *Od moravských luk k balkánským horám. Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*, Brno 2019, s. 62–71; Idem, *Vladimír Sís — Vladimír Penčev (sřstavitel i prevodač): Makedonija. Geografsko, istoričesko, etnoložko, statističesko i kulturoložko izsledvane*, *Studia ethnologica Pragensia* 11, 2020, č. 2, s. 139–153.

Začátek druhé balkánské války (tzv. mezispojenecké) ho zastihl v Sofii. Sís byl svědkem teroru, který zakoušelo civilní obyvatelstvo od někdejších spojenců, a protibulharské propagandy, jež se linula z evropského tisku, vydatně živena z Bělehradu a Athén.

Český novinář se cíleně vzepřel vůči nespravedlnosti a rozhodl se říci o válce pravdu. Na lživé články odpovídal fakty, dokumenty, rozhovory s očitými svědky. Jeho styl je lehký a lakonický, avšak za stručnými slovy lze pocítit rozhořčení člověka, který trpí za svou druhou vlast.³⁸

Vzhledem k množství Sísových textů – psaných bulharsky i do bulharštiny přeložených – i k rozsáhlému sísovkému diskursu zvláště v bulharských pracích historického charakteru je nutno Vladimíra Sise pokládat za dvojdomého tvůrce, který se sice narodil v Čechách, avšak svým dílem se vepsal i do společenského života Bulharska, jež pokládal za svou další domovinu. U dvojdomých osobností bývá zvykem, že jim každé z obou prostředí přisoudí poněkud odlišnou úlohu v národních dějinách, literatuře, vědě, kultuře apod. V současné době se dokonce zdá, že Sís se těší v Bulharsku mnohem větší popularitě než u nás doma. Zatímco v Bulharsku byl již plně zbaven negativní etikety „puncovaného buržoazního znalce bulharské problematiky“³⁹ a jeho činům i textům se věnují celé badatelské týmy, u nás byl doposud pouze rehabilitován (hlavně občansky), kdežto jeho rozměrná tvorba z větší části doposud leží stranou zájmu českých slavistů i historicky zaměřených balkanistů (výjimku potvrzující pravidlo představuje výše citovaná Vinšova studie o česko-albánských vztazích). Je tedy logickým úkolem i historické vědy české, aby Sísovo dílo komplexně poznala, náležitě je duchovně ukotvila v domácích dějinných souvislostech a našla pro ně odpovídající vývojové místo ve vzájemných česko-bulharských (ale též např. česko-srbských či česko-makedonských) vztazích.

Marcel Černý

38 Vladimír SIS, *Kritičnité dni na Bălgarija. Dnevnik na voennija korespondent – 1913 g.*, prev. Marija Genova, redaktor i avtor na beležki pod linija Martin Čorbadžijski, Sofija 2019, text na zadní straně obálky, zřejmě rovněž z pera M. Čorbadžijského [přel. M. Č.].

39 Z. URBAN, *Z dějin česko-bulharských kulturních styků*, s. 66.

ZPRÁVY

Historia na Uniwersytecie Poznańskim: od Seminarium Historycznego do Instytutu Historii (1919–2019),
Poznań, Uniwersytet A. Mickiewicza
2019, 421 s.,
ISBN 8366355209; 9788366355200.

Při příležitosti svého 100. výročí vydala poznaňská univerzita publikaci věnovanou století historických bádání na této vysoké škole. Institucionální vývoj historiografie na jedné z nejprestižnějších polských univerzit naznačuje již podnázev knihy: od historického semináře k historickému ústavu, přestože během vydání knihy se z historického ústavu stala Historická fakulta Univerzity Adama Mickiewicze (UAM). Zpočátku byla historie pěstována na filozofické fakultě, po roce 1925 na humanitní fakultě. V roce 1950 vzniklo sdružení historických kateder, které byly roku 1956 sloučeny do historického ústavu, jenž existoval až do roku 2019. Ústav ukončil svou činnost 30. září 2019 a jeho místo zaujala historická fakulta. Sídli v nových prostorách Collegium Historicum v kampusu Morasko.

Knihy je rozdělena do šesti kapitol: *Minulost, Lidé, Instituce, Hlavní směry bádání, Důležité události, Dnešní organizační a personální struktura*. Do prvních kapitoly patří také přiblížení budov, ve kterých poznaňští historici během posledních sta let sídlili. Nejprve to bylo v bývalém Císařském zám-

ku, poté na rektorátu v Collegium Minus, v dalších budovách v centru města a po roce 1990 v budově bývalého krajského výboru Polské sjednocené dělnické strany. Součástí kapitoly jsou také vzpomínky pamětníků, které byly shromážděny v letech 2002–2019.

Druhá kapitola je věnována zesnulým významným představitelům poznaňské historické vědy. Mezi nimi vyniká Jolanta Elżbieta Dworzaczkowa (1923–2017), která se zabývala mimo jiné dějinami reformace a protireformace a vyznamenala se svým dílem *Čeští bratři ve Velkopolsku v 16. a 17. století* (Varšava 1997), v němž poprvé ukázala v úplnosti roli, již sehráli čeští bratři v průběhu reformace v Polsku.

Organizační strukturu historického ústavu přibližuje 3. kapitola. Z řady kateder je zejména třeba vyzdvihnout katedru didaktiky dějepisu, která je v abecedním pořadí zařazena jako třetí. Původní název katedry, existující od roku 1969, zněl katedra metodiky vyučování dějepisu. Pojmenování katedra didaktiky dějepisu platí od roku 1991, kdy se jejího vedení ujala prof. dr hab. Maria Kujawska, která ji vedla až do roku 2006. Současnou vedoucí je od roku 2012 prof. dr hab. Izabela Skórzyńska. Dalšími profesory katedry jsou Violleta Margaret Julkowska, Danuta Konieczka-Śliwińska a Maciej Bugajewski. Výukou na katedře procházejí posluchači učitelství dějepisu

a občanské výchovy. Probíhá jak v bakalářském stupni studia, tak v magisterském a doktorském. Katedra spolupracuje s pracovišti didaktiky dějepisu v České republice, Kanadě, Německu, Rumunsku a USA. Na fakultě působí také studentský vědecký kruh historiků, který má mj. sekci didaktiky dějepisu a historického vzdělávání.

Čtvrtá kapitola přibližuje směry bádání a periodika historiků fakulty. Pracovníci katedry didaktiky dějepisu se věnují regionální historii, dějinám historiografie, učebnicím dějepisu, ikonografickým pramenům, psycho-pedagogické přípravě budoucích učitelů dějepisu, vizuální historii a naraci historické literatury. Z celofakultních směrů výzkumu je třeba upozornit na studium dějin českých zemí a česko-polských vztahů. Historický ústav vydával v letech 2014–2017 časopis *Czas Przesły. Poznańskie studia historyczne*, členem jehož redakční rady byl i autor této zprávy. Kromě dalších periodik ústav vydává časopis *Historia Slavorum Occidentis*, který je společným orgánem Polského sdružení historiků a Sdružení historiků ČR. Vedoucím redakce je děkan nynější historické fakulty prof. Józef Dobosz, jeho zástupcem je dr. Roman Baron z Historického ústavu Akademie věd ČR. Ústav se také podílel na vydávání učebnic dějepisu a metodických příruček, autory jsou mj. pracovnice katedry didaktiky dějepisu, které obdržely za celou jejich didaktickou koncepci Cenu rektora UAM za rok 2002.

V páté kapitole se čtenář může seznámit s důležitými událostmi, které proběhly v historickém ústavu do roku 2019. Připomenuty jsou i konference pořádané katedrou didaktiky dějepisu, kterých se zúčastnili i pracovníci katedry historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Byly to např. *Nauczyciel historii. Ku nowej for-*

macji dydaktycznej (1995), *Uczeń w nowej szkole. Edukacja humanistyczna* (2000), *Bohaterowie w historii i pamięci społeczeństw europejskich. Postaci upamiętniane przez współczesnych mieszkańców różnych części Europy* (2004), *Rodzina – Tożsamość – Pamięć* (2008) a *Fotografia w edukacji historycznej* (2009). Dále se v této kapitole připomínají oslavy různých jubileí. Na katedře didaktiky dějepisu šlo především o 80. narozeniny prof. Marie Kujawské, které oslavila 23. dubna 2015. Uvedeno je i udělení doktorátů honoris causa a znovu udělení doktorátů. Z katedry didaktiky dějepisu se znovu udělení týkalo prof. Marii Kujawské, a to v roce 2018. Kapitola zmiňuje i spolupráci UAM s univerzitami v Německu, Švýcarsku a ve Francii, ale není zmíněno padesátileté partnerství s Masarykovou univerzitou v Brně.

V poslední kapitole se můžeme seznámit s organizační strukturou a personálním obsazením jednotlivých pracovišť ústavu před jeho přeměnou v historickou fakultu v roce 2019. Institut měl tehdy 16 kateder s 18 řádnými profesory, 45 mimořádnými profesory a 12 habilitovanými docenty.

Předložená jubilejní publikace tehdejšího Historického ústavu UAM podává vyčerpávající obraz jeho činnosti a je cenným příspěvkem k seznámení domácí i zahraniční veřejnosti s činností poznaňské univerzity.

Jaroslav Vaculík

Ivana KOLÁŘOVÁ – Ondřej KOLÁŘ,
**Československé četnictvo a policie ve sporu
o Těšínsko 1918–1920**,
Praha, Academia 2020, 197 s.,
ISBN 978-80-200-3140-2.

V roce 2020 jsme si mimo jiné připomínali sté výročí rozdělení Těšínského Slezska mezi Polsko a Československo. Nejednalo se o jednoduchou záležitost, předcházely jí skoro dva roky sporů mezi oběma státy, které dokonce v lednu 1919 přerostly ve válku. Konflikt zasáhl velmi výrazně do života místních a stopy po něm je možné pozorovat v rámci společenského dění na Těšínsku občas i dnes. V historiografii dosud převážoval pohled na spor o Těšínsko z diplomaticko-politické perspektivy. Anotovaná publikace si naproti tomu více všímá bezpečnostních aspektů. Často se zapomíná, že na sporném území působily bezpečnostní složky mající zajistit klid a pořádek. V té části Těšínského Slezska, která náležela do vyřešení sporu pod československou správu, plnilo proto nezastupitelnou úlohu četnictvo.

Anotovaná kniha, napsaná odborníky na dějiny četnictva a bezpečnostních složek v meziválečném Československu, popisuje nevědčnou roli, jakou četníci museli sehrát. Sbor převzatý od rakousko-uherské monarchie se musel v nových podmínkách vypořádat s množstvím problémů. V případě Těšínského Slezska k tomu bylo nutno připočítat napjaté vztahy mezi místními etnickými skupinami – tj. zejména mezi Poláky a Čechy, kteří si sporné území nárokovali. Vybudování státu loajálního a přitom efektivního sboru nebylo v daných podmínkách jednoduché. Četníci, znající dobře místní poměry, se přitom často doslova ocitali mezi pověstnými mlýnskými kameny,

když se v chaotických poměrech prvních týdnů míru leckdy ocitali pod tlakem, aby deklarovali věrnost Polsku nebo Československu. Ačkoli se mnoho četnických dokumentů z tohoto období nedochovalo, přesto lze vytvořit poměrně plastický obrázek situace na sporném území Těšínska z pohledu četnictva. Hlášení dokládají, v jak napjatých poměrech museli četníci pracovat: často se dokonce stávali terčem teroristických útoků či přepadení, během nichž někteří položili i své životy. Kniha doplňuje edice relací vedoucích činitelů četnictva v Těšínském Slezsku v letech 1918–1920, které zprostředkovávají zajímavý pohled nejen na průběh sporu o Těšínsko, ale i na budování bezpečnostních složek ve Slezsku.

Jiří Friedl

Grzegorz GAŚSIOR (ed.),
**Slezská matice osvěty lidové
a národnostní otázka na Těšínsku
1920–1938. Výběrová edice dokumentů**,
Český Těšín, Kongres Poláků v České
republice 2020, 687 s.,
ISBN 978-80-87381-29-8.

Další svazek ediční řady *Bibliotheca Tessinensi – Series Bohemica* přináší výběr dokumentů k činnosti Slezské matice osvěty lidové (SMOL) ve vztahu k národnostním otázkám na Těšínsku v letech 1920–1938. Editorem je Grzegorz Gaśior, jenž si svými studiemi o česko-polských a také česko-slovenských vztazích ve 20. století již získal renomé. Spor o Těšínské Slezsko mezi Československem a Polskem po skončení první světové války vyústil v jeho rozdělení na základě arbitráže Konference velvyslanců 28. července 1920. Československo získalo

v podstatě vše, co žádalo – tj. uhelné doly, hutě a košicko-bohumínskou dráhu. Na straně druhé na Těšínsku existovala početná skupina Poláků, kteří v Československu žít nechtěli. SMOL patřila k organizacím podporujícím rozvoj českého živlu ve Slezsku. V podstatě bychom ho mohli označit obranným spolkem. Cílem jeho činovníků bylo dosažení Slezska osídleného pouze Čechy. V případě Těšínska se jejich aktivity zaměřily zejména na tamní polské obyvatelstvo.

Edice zpřístupňuje 369 dokumentů, v drtivé většině vzniklých z činnosti SMOL. To je velmi důležité mít na paměti. Dokumenty, které by zprostředkovaly postoje státních úřadů k žádostem a upozorněním zasílaných SMOL, nejsou v edici zařazeny. Jak editor správně vysvětluje (s. 36), enormně by tím narostlo množství dokumentů. Pouze v jednom případě týkajícím se katolické církve jsou připojeny dokumenty policie kvůli dokreslení situace (dokumenty č. 237 a 239). Činovníci SMOL, jak z edice vyplývá, se zaměřovali zejména na aktivity mající za cíl vyvíjet na úřady tlak s cílem pomoci co nejvíce posílit český živel na Těšínsku. Cesty byly různé. Patřilo mezi ně podporování výstavby českých škol, lobování za dosazování českých úředníků na úřadech, zvláště intenzivní byla snaha zbavit železniční personál Poláků. Tomu je dokonce věnována zvláštní část edice dokumentující intenzitu snah SMOL dosáhnout přeložení co největšího počtu železničářů polské národnosti do vnitrozemí. Většina dokumentů se proto věnuje kádrování různých osob na Těšínsku a upozorňování na jejich (podle pisatelů) neloajální chování vůči státu. V hledáčku nebyli jen Poláci, ale také třeba příslušníci četnictva a i čeští intelektuálové, kteří se (např. v rámci Česko-polského klu-

bu v Moravské Ostravě) zasazovali za porozumění mezi Čechy a Poláky a stavěli se proti nacionalistickým aktivitám SMOL. Některé dokumenty jsou svým obsahem poněkud bizarní (mj. i kvůli tomu, že jsou psány místním nářečím) a je možná otázkou, zda mělo smysl je do edice zařazovat (např. dokumenty č. 71 a 72). Z jiných tak trochu běhá mráz po zádech. Mezi ně bych zařadil např. dokument č. 175 obsahující zápis ze schůze okresních jednatelů SMOL 2. prosince 1932, na níž se předseda Česko-polského klubu v Moravské Ostravě dr. Král v kontrastu k nacionalistickému přístupu praktikovanému SMOL snažil hájit cestu k porozumění mezi Čechy a Poláky. Pachut' zůstává po přečtení dopisu SMOL ze srpna 1934 adresovaného ministru zahraničních věcí Edvardu Benešovi (dokument č. 218), v němž je mj. upozorňováno na „škodlivou“ činnost dr. Krále nebo profesora Aloise Adamuse známého svými pracemi, v nichž poukazoval na autochtonní původ Poláků na Těšínsku.

Dokumenty jsou velmi pečlivě edičně zpracovány, kvalitní je i úvodní studie s charakteristikou stavu dosavadního bádání a pramenné základny. Není pochyb o tom, že edice se stane důležitým pramenem pro studium národnostních a sociálních poměrů na Těšínsku v meziválečném období.

Jiří Friedl

Radek ANDONOV,
*Z Lobendavy směr Praha! Duben
a květen 1945 mezi Budyšínem a Prahou.
Budyšín – Lobendava – Rumburk –
Mělník – Ďáblice,*
Děčín, Oblastní muzeum v Děčíně 2020,
103 s.,
ISBN 978-80-907441-6-5.

Anotovaná kniha je příkladem, jak i v případě tématu, které se zdá být zcela probádané, je možné přinést mnoho nových poznatků. Účast polských vojáků na osvobození Československa v roce 1945 se sice setkala se zájmem historiků a hlavní fakta této závěrečné epizody druhé světové války byla již představena, přesto zůstává poněkud zapomenuto. Přitom neprávem, a to už jen proto, že na prahu míru padly desítky polských vojáků. Jejich oběti nijak nesnižuje skutečnost, že bojovali v řadách Polské lidové armády – vojska podléhajícího prosovětské polské vládě zformované pod ochranou Moskvy. Vedle ní totiž existovala ještě právoplatná exilová vláda v Londýně, již byla podřízena polská armáda na Západě. Příslušníky obou ozbrojených složek ovšem spojovala touha porazit Německo a osvobodit Evropu od nacismu. Autor okolnosti vzniku polské armády v SSSR, jejíž součástí byla i 2. armáda osvobozující v květnu 1945 severní Čechy, vysvětluje, aby každému bylo jasné, že označit tyto polské vojáky nálepkou „komunistů“, není správné. Naopak, jak je z textu zřejmé, můžeme mezi nimi najít řadu aktivních účastníků domácího odboje nenávidících komunismus. V dané chvíli ovšem kladli na první místo boj proti společnému nepříteli.

Kniha čerpá nejen ze širokého spektra domácí a zahraniční odborné literatury, ale

také pramenů – zejména ikonografických, nebo výpovědí pamětníků či deníkových záznamů. Plasticky jsou představeny boje Poláků v Lužici, kde utrpěli značné ztráty. I když na československé území vstoupili na samém konci války, boje u Lobendavy ukázaly, že Němci se nehodlají jen tak vzdát. Jejich porážka byla už ovšem neodvratná, a tak se Němci záhy snažili co nejrychleji dostat do amerického zajetí. Začalo pronásledování, během něž dorazily předsunuté oddíly Poláků až na předměstí Prahy – do Ďáblic. Už po několika dnech se však polské jednotky začaly z československého území stahovat. Část vojáků paradoxně čekalo nasazení v Těšínském Slezsku, kde se situace kvůli sporu o hranice mezi ČSR a Polskem vyhrocovala a hrozila přerůst ve válečný konflikt. Dnes angažmá polských vojáků při osvobozování severních Čech připomíná jen několik poněkud zapomenutých pomníků a válečných hrobů.

Radek Andonov v publikaci představil množství dalších faktů, které nám upřesňují účast Poláků na osvobození Československa v roce 1945. Je proto škoda, že výsledek jeho záslužné práce snižuje nepřilíh dobrá jazyková redakce a občasně chyby v polských jménech. Nemění to však nic na tom, že český čtenář dostává do rukou kvalitní a ucelené zpracování historie působení polských vojáků v severních Čechách v květnu 1945.

Jiří Friedl

Petr STEHLÍK (ed.), *Od moravských luk k balkánským horám: Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*,

Brno, Matice moravská ve spolupráci s Ústavem slavistiky a Historickým ústavem Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 2019, 446 s., ISBN 978-80-87709-24-5.

Kniha *Od moravských luk k balkánským horám* vznikla u příležitosti šedesátých narozenin historika, slavisty a všestranného balkanisty Václava Štěpánka, docenta Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Ten si připomenul své kulaté výročí 31. července 2019. Do přípravy jubilejního sborníku se zapojilo několika desítek jeho přátel a žáků, rozhodující podíl na precizní podobě výsledné publikace (po obsahové i formální stránce) měl však editor sborníku, oslavencův blízký kolega z Ústavu slavistiky FF MU, Petr Stehlík. Jádro knihy tvoří dvaatřicet statí sepsaných českými, srbskými, slovenskými a bulharskými badateli, které tematicky odrážejí rozmanitou paletu jubilantových odborných zájmů: od historie, etnologie a obrazů Balkánu přes problematiku národnostních menšin a česko(slovensko)-balkánských styků až po jihoslovenskou literaturu, moravský folklor a soubor otázek souvisejících s krajinnou ekologií. Součástí knihy je též rozsáhlá výběrová bibliografie Václava Štěpánka, obsahující více než tisíc položek, která odráží neobyčejnou činorodost a publicistickou píli tohoto významného brněnského balkanisty.

Dosavadní životní dráhu, odborný profil a pedagogické působení V. Štěpánka vystižně a zároveň i s jistým kamarádským nadhledem přibližují tři úvodní texty sborníku v části označené jako *Laudatio*: Libor

Jan, vedoucí Historického ústavu FF MU, celoživotní blízký přítel V. Štěpánka, poslal v příspěvku s názvem „*Mnoga ljeta*“ *jednomu neobyčejnému muži* (na s. 17–22) oslavencovy rodinné kořeny, období jeho vysokoškolských studií a ne zcela jednoduchých začátků odborné kariéry. Než se V. Štěpánkovi v roce 2003 podařilo napevno pedagogicky a vědecky zakotvit na brněnské filozofické fakultě musel projít řadou profesních peripetií, mezi něž patřila mj. práce v redakcích několika časopisů a novin (*Věda a život*, *Veronica* – časopis pro ochranu přírody a krajiny, *Lidová demokracie*) a také osmileté působení v roli lektora českého jazyka na Katedře slavistiky Filologické fakulty Univerzity v Bělehradě. Balkanistiku jako profilující specializaci v rámci odborné činnosti V. Štěpánka v úvodu sborníku mapuje a hodnotí Ladislav Hladký z brněnské pobočky Historického ústavu AV ČR v článku *Václav Štěpánek a Balkán: několik poznámek k jednomu životnímu jubileu* (s. 23–30). Tematicky široké spektrum vysokoškolských přednášek V. Štěpánka zaznamenal Pavel Krejčí, oslavencův spolupracovník z Ústavu slavistiky FF MU, ve statí *Václav Štěpánek a jeho pedagogické působení na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity* (s. 31–36).

Zmiňovat všechny další v publikaci otištěné příspěvky je zřejmě zbytečné. V obdobných, tj. jubilejních, sbornících bývá zvykem, že značná část autorů do nich posílá převážně kratší texty příležitostné povahy. Zevrubně, analytické studie se tu vyskytují spíše výjimečně. Ve sborníku k šedesátinám V. Štěpánka lze přesto několik velmi kvalitních studií nalézt. Z historiograficky pojatých statí je třeba upozornit např. na archivních pramenech a dobové publicistice založený článek profesorky Filozofické

fakulty Univerzity v Bělehradě Miry Radojević *Poslednja poseta Edvarda Beneša Beogradu: april 1937* [Poslední návštěva Edvarda Beneše v Bělehradě: duben 1937] (s. 51–61). Autorka v něm komentuje poslední, neúspěšný pokus Edvarda Beneše proměnit Malou dohodu z uskupení, jehož prvotním cílem bylo držet na uzdě maďarský revizionismus, v politicko-vojenský blok, jehož členské země (Československo, Jugoslávie, Rumunsko) by si solidárně pomáhaly proti napadení jakýmkoliv státem.

Po metodologické stránce je ve sborníku velmi zajímavý příspěvek Tomáše Dvořáka z Historického ústavu FF MU *Jubilea a památníky moravských Chorvatů 1884–1947* (s. 127–141). Ten na příkladu historie památníku postaveného koncem 19. století v jihomoravské vsi Frélichov (dnes Jevišovka) k připomenutí 350. výročí příchodu Chorvatů do oblasti Mikulovska a Valticka ukazuje, jak se proměňovalo sociální a kulturní chování moravských Chorvatů ve vztahu k dobově politicky dominantní (státní) komunitě v jejich okolí – k jihomoravským Němcům před rokem 1918 a k Čechům v době meziválečné.

Česky psaný článek profesora Ústavu etnologie a folkloristiky Bulharské akademie věd v Sofii Vladimira Penčeva „*Svědění Evropy, aneb ještě jednou o bulharské zahradnické „expanzi“ na kontinentě*“ (s. 107–118) dokumentuje, že známé usazování bulharských zahradníků (zelinářů) na konci 19. a v první polovině 20. století nebylo záležitostí pouze českých zemí, ale že se tento proces týkal i Rumunska, Maďarska, Rakouska, Německa a dokonce i Francie a Itálie.

Alespoň stručně je třeba zmínit i ve sborníku otisknou studii emeritního pracovníka Balkanologického ústavu v Běle-

hradu Miroslava Lukoviće *Reševanje agrarnog pitanja u novooslobođenim oblastima Srbije u vezi s obavezom iz člana XXXIX berlinskog mirovog ugovora iz 1878. godine* [Řešení agrární otázky v nově osvobozených oblastech Srbska v souvislosti se závazkem (vyplývajícím) z článku XXXIX berlínské mírové smlouvy z roku 1878] (s. 338–357). Studie se vyznačuje bohatou faktografií, výbornou znalostí dobové právní terminologie a vysokou řemeslnou úrovní.

Ve sborníku lze nalézt rovněž kvalitní studie etnologické. Za všechny jmenujme alespoň stať Heleny Bočkové z Ústavu slavistiky FF MU *Kolonizace, dálkové cesty, čiflik – tři zdroje balkánské elementární kultury* (s. 165–178) či příspěvek bývalé doktorandky Ústavu evropské etnologie FF MU Barbory Navrátilové Machové *Etnologicko-historický exkurz do balkánské ekonomiky na příkladu hospodářství v Makedonii do počátku 20. století* (s. 193–201). Obě studie se věnují dosti podobné problematice – hospodářským a kulturním zvláštěností jihu Balkánu, v první řadě bulharských a makedonských oblastí, v době osmanské nadvlády.

Myšlenkově podnětné, hodnotné studie otiskli ve sborníku i někteří literární vědci. Za prostudování stojí zejména rozsáhlá, na celoživotních badatelských výzkumech založená, studie emeritního profesora Ústavu slavistiky FF MU Ivana Dorovského *Centra a periférie v balkánsko-podunajsko-pontském prostoru* (s. 215–237), která zdůrazňuje vzájemnou provázanost jednotlivých literatur v celém širokém prostoru jihovýchodní Evropy, a rozsahem sice nevelký, avšak obsahově hutný a koncepčně novátorský příspěvek Petra Stehlíka ze stejného pracoviště s názvem *Černohorská literatura: fenomén,*

kontext, milníky (s. 246–253). Autor v něm vysvětluje, proč se černoorská literatura v minulosti vyznaovala mimořádně vysokou mírou spjatosti se sousedními kulturními centry a národními prostředními a zároveň zmiňuje autory původem z Černé Hory, kteří v důsledku toho měli a mají nezastupitelné místo nejenom v srbské, ale i v dalších jihoslovanských literaturách. Zároveň však podotýká, že v současné situaci, kdy jsou Černohorci svébytným jihoslovanským národem a Černá Hora obnovila svou státní nezávislost (2006), je třeba v rámci literární vědy přijmout jako legitimní i ten přístup, který na černoorskou literaturu, zejména z posledního období, nahlíží jako na samostatný celek.

Ladislav Hladký

Václav ŠTĚPÁNEK (ed.),
***Ivanu Dorovskému ad honorem:
příspěvky z kolokvia k 85. narozeninám
prof. dr. Ivana Dorovského, DrSc.,***
Brno, Masarykova univerzita 2020, 214 s.,
ISBN 978-80-210-9604-2.

Nestor brněnské slavistiky a balkanistiky, emeritní profesor Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, prof. dr. Ivan Dorovský, DrSc., se v roce 2019 dožil 85 let. Na jaře toho roku uspořádali jeho spolupracovníci v Brně, z nichž mnozí kdysi patřili i mezi jeho studenty, vědecké kolokvium, jehož výsledky – celkem 17 statí – vydala v roce 2020 v podobě samostatné publikace Masarykova univerzita. Do knihy byly zařazeny jednak příspěvky analyzující a sumarizující všestrannou literárněvědnou, historickou, lingvistickou a také pedagogickou činnost profesora Dorovského, jednak články, které se různým

způsobem dotýkají témat, jimiž se jubilant v průběhu své dlouhé vědecké dráhy zabýval.

Zástupci české i mezinárodní slavistické a balkanistické obce se v minulosti sešli k uctění a zhodnocení neobyčejně široké vědecké a popularizační činnosti Ivana Dorovského již vícekrát. V roce 2005 – při příležitosti jeho 70. narozenin – byla I. Dorovskému a jeho dílu věnována zvláštní sekce v rámci tehdy probíhajícího VI. mezinárodního balkanistického symposia v Brně. Přednesené příspěvky byly následně otištěny v konferenčním sborníku *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VI*, Brno 2006, s. 755–801. V témže roce vyšel (s vročením 2005) zároveň péčí Společnosti přátel jižních Slovanů v ČR, které I. Dorovský dlouhá léta předsedal, sborník s názvem *Slavista s duší básníka*, ed. Petr Mainuš, Brno – Boskovice 2005. I zde bylo možno nalézt několik hodnotících článků věnovaných vědecké práci I. Dorovského. Časopis *Slovanský přehled* uctil osobnost brněnského badatele v roce 2015, při příležitosti jeho 80. narozenin, jubilejním medailonem *Osmdesátiny slavisty a balkanisty Ivana Dorovského* (SLPř 101, 2015, s. 237–241). Moravská zemská knihovna podvkrát vydala personální bibliografii Ivana Dorovského (*Ivan Dorovský – bibliografie*, Brno 1995, 2000). Naposledy vyšla jeho souborná bibliografie v edici publikací Společnosti přátel jižních Slovanů (*Ivan Dorovský: bibliografie*, Brno 2016).

Kolokvium pořádané v předloňském roce na Filozofické fakultě MU v Brně k zhodnocení celoživotního díla profesora Dorovského bylo rozsahem nevelké, spíše jen intimní, přátelské povahy. Přesto tu znovu zazněla řada závažných hodnotících vystoupení. Pro bližší poznání životní cesty

I. Dorovského a jeho mimořádně pestré vědecké kariéry jsou z anotované jubilejní publikace vydané v Brně v roce 2020 cenné zejména tyto příspěvky: Václav Štěpánek, [Ivan Dorovský] *Vědec širokého záběru i básník stesku* (s. 9–13); Dimitri Kirjakovský, *Sdílíme společný osud* [makedonských dětí uprchlých z ohně řecké občanské války] (s. 15–20); Jaroslav Pánek, *Ivan Dorovský – člověk osvobozujícího vědomí* (s. 23–27); Ivo Pospíšil, *Ivan Dorovský jako slavista a komparatista* (s. 31–42); Ladislav Hladký, *Tradice brněnské balkanistiky a význam Ivana Dorovského pro rozvoj této tradice* (s. 43–50); Václav Štěpánek, *Balkánské literatury ve vědeckém díle Ivana Dorovského* (s. 51–59); Pavel Krejčí, *Ivan Dorovský a jazyková příprava studentů po roce 1989 aneb Vzpomínky jednoho studenta* (s. 61–67).

Ladislav Hladký

Jusuf ZEJNULLAHU,

Rezistenca e thyer,

Prishtinë, SAS 2019, 392 s.,

ISBN 978-9951-7227-3-5.

Petrávající zájem odborné i laické veřejnosti o nedávné dění v Kosovu představuje jeden z důvodů, proč nadále vycházejí memoárová díla věnovaná této problematice. Srbské (nebo obecněji jugoslávské) paměti jsou mezi odbornou veřejností poměrně dobře známy, s jejich reflexí se setkáváme i v publicistice. Kosovskoalbánská produkce tohoto typu však zůstává kvůli omezenému nákladu, nedostatečné distribuci, ale i jazykové bariéře často nepovšimnuta. To je poněkud smutné, protože mezi vzpomínkami vydanými v Prištině najdeme pozoruhodná díla. K nim patří kniha *Zlomený od-*

por [Rezistenca e thyer] Jusufa Zejnullahu, bývalého člena Ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie a v letech 1989–1990 předsedy Výkonné rady Shromáždění autonomní oblasti Kosovo (lokální vlády). Tyto vzpomínky jsou chronologickým pokračováním jeho díla *Stuhi Luftë Mbi Kosovë* [Válečná bouře nad Kosovem], vydaného v roce 2007 v Tiraně. Zejnullahu v němž popsal události v Kosovu v 80. letech, v době, kdy se k moci dostal v Srbsku Slobodan Milošević.

Rezistenca e thyer popisuje především události z let 1989–1990, kdy byla srbským vedením výrazně omezena autonomie Kosova, což vedlo k masivní nespokojenosti albánského obyvatelstva a k vytvoření paralelních mocenských struktur v čele s Demokratickým svazem Kosova. Autor, přímý svědek a účastník těchto událostí, popisuje první kroky kosovsko-albánského paralelního vedení a jeho pokusy o upevnění vazeb s albánskou populací v konfrontaci s Bělehradem. Důležitou roli v knize mají popisy vztahů kosovského vedení s jugoslávskými a některými zahraničními politiky. Přesněji řečeno, kniha není ze své povahy čistě memoárovou. Zejnullahu popisuje i události, kterých se osobně nezúčastnil. K tomu využívá svědectví jiných lidí a četné dokumenty či novinové články. Především ty, které shromáždil ve svém osobním archivu. Pro celek knihy to není ani v nejmenším na škodu, komplexu výkladu to nesporně prospívá.

Kniha představuje cennou, pochopitelně nutně subjektivní výpověď o politickém vývoji Kosova na konci 80. a na začátku 90. let 20. století. Autorovy postřehy a úvahy nejen doplňují informace ze srbských zdrojů, ale také do jisté míry rozšiřují vzhled do albánského prostředí, tedy dnes main-

streamový příběh o válce, který se vyvinul v důsledku vojenských a propagandistických aktivit albánských nacionalistů, včetně Kosovské osvobozené armády (UÇK). V tomto kontextu mají vzpomínky Zejnullahula, jednoho z umírněných představitelů albánské opozice vůči Bělehradu, specifický význam a zaslouží si pozornost odborné veřejnosti.

Mihail Ceropita

Lulëzim ETEMAJ,

Lëvizja e pajtimit të gjaqeve 1990-1991 në Kosovë,

Prishtinë, Armagedoni 2020, 272 s.,
ISBN 978-9951-7802-4-7.

Kniha Lulëzima Etemaje se věnuje jednomu z nejobtížnějších období v dějinách Kosova, navíc takovému, kterým se západní balkanistická literatura téměř nezabývá. Jedná se o období přelomu 80. a 90. let 20. století, kdy došlo k likvidaci široké autonomie regionu a vytvoření předpokladů pro zahájení ozbrojeného boje kosovských Albánců proti pravidelným jednotkám jugoslávské armády. Ústředním bodem knihy je činnost Hnutí za usmíření krevní msty (*Lëvizja e pajtimit të gjaqeve*), jež bylo založeno v roce 1990. Jeho inspirátorem a jedním z jeho vůdců byl známý kosovský albánský folklorista Anton Çetta (1920–1995).

Çetta, rodák z kosovského města Gjakova (Đakovica), absolvent Bělehradské univerzity, byl nejen velkým znalcem albán-

ské lidové kultury, ale také humanistou, který vždy vyzýval k boji proti odvěkým předsudkům. Jedním z těchto škodlivých zvyků byla krevní msta, která dlouhá desetiletí bránila sjednocení kosovských Albánců a dosažení společných politických cílů. Zejména to platilo o venkovských a horských oblastech. Do masové podoby se hnutí za zrušení krevní msty rozvinulo až na konci 80. let, kdy bylo jasné, že bez úplné konsolidace albánské společnosti nelze odolat tlaku srbského vedení. Autor se soustředí na vnitřní a vnější obtíže, s nimiž se Çetta a jeho spolupracovníci při organizování tohoto hnutí setkali. Konkrétně dokumentuje četná setkání, na nichž rodiny, z nichž některé byly mezi sebou po generace v rozporu, dokázaly najít cestu ke smíření a k odpuštění křivd. V závěru se pak dozvíme, jaké měla existence Hnutí za usmíření krevní msty politické důsledky pro region jako celek.

Uvedenou knihu lze bezpochyby doporučit jako jeden z nejzajímavějších informačních zdrojů o dějinách Kosova na počátku 90. let. I proto, že v ní sledované téma, tak málo studované jinými autory, by se mělo dostat do centra pozornosti. Šlo přece o jeden z faktorů, které sehrály klíčovou roli v regionálním konfliktu na konci 20. století. Činnost Antona Çetty a Hnutí za usmíření krevní msty v něm sehrála konstruktivní roli při harmonizaci vztahů v kosovské albánské společnosti. Za to je až do dnešních dnů pozitivně hodnoceno jak regionálními úřady v Prištině, tak obyčejnými lidmi.

Mihail Ceropita